

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsīr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2026 (Nisan/April)

Tefsir Tarihi: Mahiyet Soruşturması ve Tanım Denemesi*

History of Tafsir: Investigation of its Nature and Attempt at Defining It

تاريخ التفسير / بحث في ماهية تاريخ التفسير و محاولة لتحديد

Sıddık BAYSAL

Doç. Dr. Ahi Evran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı
Doç Er. Ahi Evran University Faculty of Theology Basic Islamic Sciences Department of Taf-
sir

Kırşehir, TÜRKİYE

sbaysal@ahievran.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3212-5559>

<https://ror.org/05rrfpt58>

Atıf / Citation: Baysal, Sıddık. "Tefsir Tarihi/Mahiyet Soruşturması ve Tanım Denemesi".

Tefsir Araştırmaları Dergisi 10/1 (Nisan/April, 2026), 277-304.

<https://doi.org/10.31121/tader.1877029>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 30/01/2026

Kabul/Accepted: 18/04/2026

Yayın/Publication: 30/04/2026

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with. Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır. The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

* Bu makale, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Lisans yayımları, 2023) kitabına tarafımca yazılan "Tefsir Tarihi ve Kaynakları" isimli bölümünün genişletilmesi suretiyle oluşturulmuştur.

Öz

Bu çalışma “Tefsir tarihi nedir?” sorusu ekseninde bir inniyet/mahiyet soruşturmasıdır. Elbette mahiyet soruşturmaları, ilgili olduğu konular hakkında birtakım kuşkuların var olduğunu düşündürür ki mahiyeti tartışılan şeyin varlığı, bu kuşkuların başında gelir. Bu yüzden bu çalışmanın sorguladığı ilk meselelerin “Tefsir tarihi diye bir ilim var mıdır?” sorusu olacağı düşünülebilir. Fakat, bizatihi tefsir tarihi ismiyle tefsir tarihine özgü bir literatürün bulunması, bu soruyu gündemden düşürmektedir. Bu çalışma, bu itibarla tefsir tarihine dair varlık sorusunu cevaplanmış addedip inniyet/mahiyet, keyfiyet/nasıllık, limiyye/niçinlik ve kemiyet/nicellik problemlerine yönelmiştir. Esasen alanın uzmanları, tanımını hariç bu ilmin problemlerini belirlemişler ve müzakere etmişlerdir. Tanımlanmamış olması, tefsir tarihi için önemli bir eksikliklerdir. Zira bu durum, bu alanda oluşan literatüre hem yöntem hem de muhteva açısından olumsuz yönde etki etmektedir. Şöyle ki her şeyden önce bu eksiklik hakkında konuştuğumuz şeyin neliği konusunda uzlaşmış bir fikrin oluşmadığı anlamına gelmekte; daha ötesinde ise metodolojik bir belirsizliğe yol açmaktadır. Tefsir tarihi yazımında bir standart oluş(turula)maması buna bağlanabilir. Bu temel bir usul sorunudur ki bu makale, bu sorunun yol açtığı muğlaklığa/dağınıklığa tanım denemesi üzerinden dikkat çekmeyi ve bu doğrultuda bir müzakere başlatmayı amaçlamaktadır. Burada tefsir tarihi terimi, tefsir tarihi üst-dilinin temel ögesi -başlangıç terimi- olarak incelendiği, dolayısıyla kuramsal bir zeminde okunduğu için normatif yöntemler esas alınmış, bu çerçevede mantık disiplini ve tarih usulü ilminin perspektifine müracaat edilmiştir, bununla birlikte tefsir tarihi pratiğinin resmedildiği ve sorunlarının belirlendiği noktalarda betimleyiciliğe gidilmiştir. Bu çalışmanın ulaştığı sonuç ise tefsir tarihinin, bilim tarihi kategorisinde, tarih ilmi usulü çerçevesinde tefsirin tarihteki ahvalinden tefsir olguları olmaları hasebiyle bahseden betimleyici bir ilim olduğu şeklindedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir tarihi, tefsir, mahiyet, tarih, tanım, ilim, usul.

Abstract

This study is an inquiry into the being and essence of the question, “What is the history of tafsir?” Naturally, inquiries into essence suggest that there are certain doubts regarding the subject in question; foremost among these is doubt about the very existence of the thing whose essence is being examined. For this reason, one might assume that the first issue this study interrogates is whether there exists a discipline called “the history of tafsir.” However, the presence of a body of literature specific to tafsir history, explicitly bearing this name, renders this question unnecessary. Accordingly, this study takes the question of the existence of tafsir history as answered and instead turns to problems of essence (inniyya/mahiyya), modality (kayfiyya/how), causality (limiyya/why), and quantity (kamiyya). In fact, specialists in the field have identified and discussed the problems of this discipline—except for its definition. This constitutes a significant deficiency for the field of tafsir history. Such a deficiency negatively affects both the methodology and the content of the literature produced in this area. Indeed, it indicates, first and foremost, that there is no agreed-upon understanding of the very nature of the subject under discussion; furthermore, it leads to methodological ambiguity. The inability to establish a standard in writing the history of tafsir may be attributed to this issue. This suggests that the problem is fundamentally methodological. Therefore, this article aims to draw attention to the ambiguity and fragmentation caused by this issue through an attempt at definition and to initiate a discussion in this direction. In this context, the term “history of tafsir,” as the fundamental element—or starting term—of the meta-language of tafsir history, has been examined on a theoretical level. Accordingly, normative methods have been adopted, and within this framework, perspectives from the discipline of logic and the methodology of history have been employed. At the same time, a descriptive approach has been used when portraying the practice of tafsir history and identifying its problems. As a result, this study proposes the following definition: The history of tafsir is a descriptive discipline, belonging to the category of the history of science, which, within the framework of the methodology of history, deals with the states and conditions of tafsir throughout history insofar as they constitute phenomena of tafsir.

Keywords: History of exegesis, exegesis, essence, history, definition, science, methodology.

هذه الدراسة هي بحث في الوجود والماهية يتمحور حول سؤال: «ما هو تاريخ التفسير؟». ومن المعلوم أن مباحث الماهية توجي بوجود جملة من الشكوك المتعلقة بالموضوع المدروس، وفي مقدمتها الشك في وجود الشيء الذي تُبحث ماهيته. لذلك قد يُظن أن أول مسألة تتناولها هذه الدراسة هي: «هل يوجد علم يُسمى تاريخ التفسير؟». غير أن وجود أدبيات خاصة بتاريخ التفسير تحمل هذا الاسم يجعل هذا السؤال غير ذي موضوع. وعليه، تفترض هذه الدراسة أن مسألة الوجود قد حُسمت، وتتجه إلى معالجة إشكالات الماهية (الإنية/الماهية)، والكيفية (كيف)، والعلية (لماذا)، والكمية (كم). في الواقع، لقد حدّد المتخصصون في هذا المجال إشكالات هذا العلم وناقشوها، باستثناء تعريفه. ويُعدّ هذا نقصاً مهماً في حقل تاريخ التفسير، إذ يؤثر سلبيًا في كلّ من منهجية هذا الحقل ومضمونه. فهذا يعني، أولاً، أننا لا نملك تصوّرًا متفقًا عليه حول حقيقة ما نتحدث عنه، كما يؤدي إلى غموض منهجي واضح فيه. ويمكن ردّ عدم التمكن من إرساء معيار موحد في كتابة تاريخ التفسير إلى هذه المشكلة، مما يدل على أنها في أصلها مشكلة أصولية/منهجية. ومن هنا، تهدف هذه الدراسة إلى لفت الانتباه إلى ما يترتب على هذا الإشكال من غموض وتشتت، وذلك من خلال محاولة تعريفية تسعى إلى فتح باب النقاش في هذا الاتجاه. وفي هذا السياق، تم تناول مصطلح «تاريخ التفسير» - بوصفه العنصر الأساسي (المصطلح الابتدائي) للغة الفوقية لتاريخ التفسير - ضمن إطار نظري. ولذلك تم اعتماد المناهج المعيارية، والاستفادة من منظور علم المنطق ومنهجية علم أصول التاريخ. ومع ذلك، تم اللجوء إلى المنهج الوصفي عند تصوير ممارسة تاريخ التفسير وتحديد مشكلاته. وفي المحصلة، تقترح هذه الدراسة التعريف الآتي: تاريخ التفسير هو علم وصفي يندرج ضمن تاريخ العلوم، يدرس — في إطار منهجية علم أصول التاريخ - أحوال التفسير في التاريخ من حيث كونه ظواهر تفسيرية.

الكلمات المفتاحية: تاريخ التفسير، التفسير، التاريخ، التعريف/الحد، العلم، الأصول.

Giriş

Bu makalenin yazarı olarak bir vefa edimi olması ve bu yönde bir teamül oluşturmak istencime istinaden öncelikle şunu belirtmek istiyorum ki elinizdeki makale, konusu hakkındaki ilhamını 23-24 Ekim 2014'te Kayseri'de gerçekleştirilen Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumundan, özellikle de İsmail Çalışkan'ın bu kapsamda sunduğu "Tefsir Tarihi Tasavvurunda Kuruluş Dönemine İlişkin Problematik Noktalar" isimli tebliğinden almıştır. 2015'te Mustafa Karagöz editörlüğünde aynı isimle kitaplaştırılan¹ ve Araştırma Yayınları'na basılan bu bildirileri hazırlayan akademisyenler, tefsir tarihinin halihazırdaki durumunu tasvir etmekle yetinmemişler, ayrıca tefsir tarihi edebiyatının içerdiği -bir kısmı kronikleşen- problemleri de eleştirel bir yaklaşımla müzakere etmişler, böylelikle bu alanda yapılacak çalışmalara rehber olabilecek kıymetli bir eserin teşekkülüne katkı vermişlerdir. Doğrusu bu metinlerdeki müşterek vurgu, tefsir tarihi edebiyatında bir usul eksikliği veya bu noktada bir kafa karışıklığının vaki olduğudur. Nitekim bu bildirilerin üzerinde yoğunlaştığı somut problemler, mevcut tefsir tarihi edebiyatının, tefsir tarihi kavramının bu edebiyatın pratisyenleri tarafından nasıl anlaşıldığını sorgulamayı gerektirecek bilgiler içerdiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla tefsir tarihi yazımında karşı karşıya kaldığımız problem, mahiyet sorgulaması gerektirecek türde ve düzeyde bir niteliği haizdir. Zira -bu bildirilerin tespitlerine göre- mevcut tefsir tarihi edebiyatının nerdeyse genelinde gerek tasnif gerekse içerik açısından ideolojik ve anakronik olduğunu düşündürecek sağaltılmamış birtakım önermeler üzerine kurulu, dolayısıyla ön koşullu yargılar bulunmaktadır. Mesela mevcut tefsir tarihi edebiyatında bir kısım tefsirler -ki tefsirlerden maksat aslında farklı dünya görüşleri ve buna bağlı mezhebi teamüllerdir- görece sakıncalı ilan edilmekte ve ilhad ile itham edilmekte; diğer taraftan başka bir düşüncenin tikel ürünleri aynı motivasyonla teberri edilmektedir. Değer atfına yaslanan bu türden tasnifler tabiatıyla "Tefsir tarihi, tefsir tarihi için midir yoksa kelâmî ideolojilerin desteklenmesi ve bu yönde bir sosyolojinin inşası için midir?" şeklinde gayet ciddi ve mahiyete ilişkin bir eleştiriyi zorunlu kılıyor. Ayrıca bu tasnifler, ilginç bir şekilde kronolojik boşluklar içerebilmekte; Örneğin Osmanlı dönemi tefsir tarihi, bu edebiyat içinde kendisine yer bulamamaktadır.

İkinci örnek bu edebiyatın rivayet-dirayet ayrımını tabiin döneminden sonra başlatmasıdır ki buradaki motivasyon, tefsirle te'vîl arasındaki kategorik ayrımın kronolojiyle sabitlenmesi yani ilave bir delille rivayet ve dirayet ayrıklığının ortaya konmasıdır. Böylece "rivayetle

¹ Mustafa Karagöz (ed.), *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015).

dirayet arasında bir gerilim vuku bulursa rivayet tercih edilir” mealindeki tefsir usulü kaidesi² -ki bu kaidenin de nihayetinde rücu ettiği yer usuluddindir- teyit edilmek istenmektedir. Tefsir tarihi muhteviyatı gibi tefsir usulü için de bu yaklaşım anakronik ve ön koşulludur. Zira rivayetin dirayete önceliği, bilginin tarih içindeki taşınımına ilişkin formlarla ve tefsir malumatının kaynaklarıyla ilgili epistemolojik bir ayrımın ifadesidir; yoksa buradan kronolojik öncelik çıkarılamaz. Zira bizatihi tefsir tarihi, hatta tümüyle temel İslami ilimler, özellikle de kelimeler ve fıkıh, te’vîl referansının Kur’an, sünnet ve sahabe uygulaması olduğunda birleşmişlerdir. Yani bu husus, temel İslami metinlerin icmā’ıyla sabittir.³ O halde te’vîl de tefsir gibi başlangıç döneminin temel bir nüvesidir; dolayısıyla rivayetten sonraki bir tarihe gönderilemez. Bu tasnif, en iyi yorumla sahada karışık vaziyette bulunan tefsir malumatının, bir dönemden sonra tefsir ve te’vîl şeklinde ayrı ayrı tasnif edildiğine yorulabilir; fakat bu da tasnifle ilgili bir durumdur, söz konusu faaliyetin tarihteki zuhuruyla ilgili değildir. Her halükârda bu tasnif, ontolojik kıdem esasına müstenit kronolojik bir tertip değil, epistemik bir ayrım olarak görülmelidir.

Tefsir tarihi edebiyatının içerik düzeyinde tekrar ettiği hataya -ki kendisiyle çeliştiği bir konudur- bu edebiyatın tefsirin tedviniyle ilgili verdiği bilgi örnek gösterilebilir. Şöyle ki tefsir tarihi edebiyatı, bir yandan İslam bilim tarihinde tedvin edilen ilk ilmin tefsir olduğunu söylerken öte yandan da “başlangıçta tefsir hadisin şubesi idi” şeklindeki kaziyeyi saltık bir yargı mesabesinde zikretmektedir. Üstelik bu yargıyı, kendisinin ve İslam bilim tarihinin ilk tedvin edilen ilmi nahivdir ve nahiv, tefsir için tedvin edilmiştir şeklindeki yaygın tespitine rağmen kayda geçirmektedir. Daha ilginç olanı ise bu edebiyatın aynı zamanda Sa’id b. Cübeyr (ö. 94/713), Mücâhid (ö. 103/721) ve Mukâtil’in (ö. 150/767) tefsirlerinden bahsetmesidir⁴ ki burada zikredilen isimlerin tamamı, hadis ilminin tedvininden önceki dönemde yaşamıştır.

Tefsir tarihiyle alakalı yukarıdaki zikredilenlere ek olarak daha pek çok sorundan bahsedilebilir. Bugünden geriye doğru tefsir tarihi literatürünün izi sürüldüğünde görülmektedir ki çağdaş tefsir tarihi edebiyatı, söz konusu sorunları geneli itibarıyla Goldziher (ö. 1921), Zehebî (ö. 1977) ve Cerrahoğlu’ndan (ö. 2022) tevarüs etmiştir.⁵ Nitekim Cerrahoğlu’nun *Tefsir Tarihi* ile Zehebî’nin *et-Tefsiru ve’l-mufessirün*’u gerek planları gerekse içerikleri bakımından birbirlerinin kopyası görünümündedirler.⁶ Fakat bu makalenin asıl meselesi tefsir tarihi fîrû’âtında tespit edilen bu vb. sorunların listelenmesi ve analiz edilmesi değildir. Zira bu sorunlar zaten tespit edilip tartışılmış ve çözüm önerileri alanın uzmanlarınca müzakere edilip kitaplaştırılmıştır. Bu bağlamda Mustafa Karagöz’ün editörlüğünü yaptığı *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu* bildiri kitabı ve -kendisinin telif ettiği- *Tefsir Tarihi Yazıları* isimli eserlere bakmak ve buradaki tespitleri tefsir tarihi alanındaki kitaplarla -lisans ve lisans üstü ders kitapları

² Halid b. Osman es-Sebt, *Kavā’idu’t-tefsir* (Kahire: Dāru İbn ‘Affān, ts), 1/149. Tefsir usulü kitapları Maturidi’nin tefsir ve te’vîl tanımlarını esas alarak tefsiri, nassa müstenit, yoruma kapalı bir bilgi kaynağı ve türü olarak tarif ederken te’vîl için içtihad müstenit olduğunun, dolayısıyla muhtemel mana ifade ettiğinin altını çizerler ve hakkında nassa varit olan meselelerde içtihad mesağ olmadığını bir usul kaidesi olarak tespit ederler. İlgili tanım için bk. Ebu Mansür Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne* (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2005), 1/185.

³ Tefsirde kıyas ve te’vîl nasıl anlaşıldığı konusunda bk. Ebu’l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku’t-tenzil ve hakā’iku’t-te’vîl* (Beyrut: Dāru’l-kelemi’t-tayyib, 1998), 2/229; 1/214, 427; 3/456.

⁴ Mustafa Öztürk, “Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehabi ve et-Tefsiru ve’l-Mufessirün Örneği”, *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 247-253.

⁵ Mustafa Öztürk, “Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi”, 247-248.

⁶ Ignaz Goldziher, *Mezâhibu’t-tefsiri’l-İslâmî* (Kahire: el-Merkezu’l-kavmî li’t-tercüme, 2013); M. Hüseyin Zehebî, *et-Tefsiru ve’l-mufessirün* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976); İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996).

başta olmak üzere kıyaslamak yeterli olacaktır.⁷ Dolayısıyla söz konusu sorunları, burada tekrar gündeme getirmek malumun ilamından öte bir mana ifade etmeyecektir. Bu itibarla bu makale, tefsir tarihinin tikel meselelerini doğrudan değil, onları doğuran ve tefsir tarihi eleştirileri sadedinde telif edilenler dahil bu alandaki mevcut çalışmaların değinmediği veya etrafından dolaştığı özsel bir mesele üzerinden ele alacaktır. Bu mesele “tefsir tarihinin ne olduğu” şeklinde açılabiliriz mahiyet meselesidir. İlimlerin mahiyetini belirlemek ve bu mahiyete uygun bir faaliyet prosedürü oluşturmak, bizatihi o ilimlerin değil, onların usullerinin meselesidir. Ne var ki tefsir tarihi için genel-geçer (üzerinde uzlaşmış) bir usulün varlığından bahsedilememektedir. Dolayısıyla bugün tefsir tarihi bağlamında ivedilikle üstesinden gelinmesi gereken mesele, bu ilme münhasır bir usulün geliştirilmesidir.

Tefsir tarihi kavramının ve edebiyatının görece yeni olması hasebiyle henüz yerleşmiş bir usulünün olmaması doğaldır. Üstelik bu, tefsir tarihine has bir durum değildir; bilakis her ilimde fūrū’ kronolojik olarak usule mukaddemdir. Bu gayet doğaldır; zira usulden bahsedebilmek için öncelikle sahada nicel ve nitel anlamda belirli bir malumatın birikmiş/öbeklenmiş olması gerekir. Ancak bu safhadan sonra o malumatın ne şekilde kompoze edileceğine ilişkin bir usul düşünülür ve bu bağlamda -istikrâî/tümevarımcı yöntemle- hangi tikellerin ne şekilde hangi tümeli oluşturduğu veya -ta’lîl/tümdengelimci bir yaklaşımla- hangi tümelin hangi tikelleri kapsadığı, ardından da hem bu tümeller hem de onların altında toplanan tikeller arasındaki bağlantıların keyfiyeti, genel bilgi havuzundaki tikel bilgilerin nasıl ayıklanıp çekileceği, hasılı müdevven ilim olmak haysiyetiyle tefsir tarihinin tedvin sürecinin süregelen bir şekilde nasıl işletileceği ve bu faaliyetin hangi aksta yürütüleceği gibi soruların cevabı araştırılır. Elbette usul araştırmaları bunlarla bitmez. Çünkü hangi alanda olursa olsun tüm külli kaideler, uygulama kıstasları ve örnekleri talep ederler. Dolayısıyla usul, tümel kaidelerin özel uygulama kriterlerini, denetleyici formlarını ve bunların nasıl tanzim edileceğini de belirlemelidir.⁸

Tefsir tarihinin günümüz itibarıyla en önemli sorunu budur. Ancak şurası da bir hakikat ki hangi alanda olursa olsun bir usulün teşekkülü akşamdan sabaha oluşturulabilecek ilmi bir yapı değildir. Zira usul önerileri, kavramsal içeriğinin ve pratiğinin oldukça yoğun bir şekilde tartışılması ve iyice sağaltılması, bu itibarla da tekrar tekrar denenmesi ve daha üst kıstaslarla denetlenmesi gereken önerilerdir. İyimser bir tavırla bu koşulların tamamının oldukça kısa bir sürede karşılandığını varsaysak bile söz konusu usulün ilgili ilim camiasında kabul edilmesi, yani sahaya yayılması ve yerleşmesi zaman alacaktır. Bunlar uzun soluklu, kademe kademe ilerletilmesi gereken bütünleşik ve hiyerarşik işlerdir. Kuşkusuz bu bağlamda yapılacak ilk iş, ilgili ilmin usulüne münhasır bir üst-dilin (kavramsal alt yapı) inşasıdır. Bu üst-dil, ortak terimler ağı (bir network) mesabesinde. Bütün bu zorlukların farkında olması hasebiyle bu çalışma, usul önerisi gibi son derece külfetli bir misyona soyunmamakta, onun yerine yine bu gayeye hizmet edecek şekilde söz konusu üst-dilin inşasına ilk tuğlayı koymayı amaçlamakta, daha somut ifadesiyle tefsir tarihi terimini tanımlamayı tecrübe etmektedir. Bu terim odak terimdir, dolayısıyla söz konusu üst-dilin tümüne şamil olması beklenir ki bunun anlamı yapılacak tanımın, bir mahiyet sorgulamasını gerekli kıldığıdır.⁹ Bu gereksinime binaen öncelikle tanımın ne olduğuyla ilgili kavramsal bir çerçeve oluşturulacak; mahiyet, tanım, tarih, tarih usulü ve ilim gibi terimler bu bağlamda açıklanmaya çalışılacaktır.

⁷ Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*; Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazıları* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2024).

⁸ Gilbert Ryle, *Zihin Kavramı*, çev. Sara Çelik (İstanbul: Doruk, 2011) 49-61.

⁹ M. Murat Karakaya, *Mahiyet Ontolojisi Felsefenin Temel Kavramları- I* (Ankara: Fecr Yayınları, 2025), XV.

Elbette bu aşamada “Bu makale, alan açısından ne ifade etmektedir?” şeklindeki bir soru bilhassa akademide mesai tüketenlerin gündemine düşecektir. Bu terimin izahının şu bakımdan önemli olduğu düşünülmektedir: Halihazırdaki tefsir tarihi edebiyatı tefsir tarihinin neliğini tartışmamış, bu terimi tanımlamamıştır. Dolayısıyla “Tefsir tarihi nedir?” sorusu bu edebiyat bağlamında muğlak kalmıştır. Elbette literatür tarandığında nadir de olsa bu ilmi kabaca tarif ettiği farz edilecek ifadeler rastlanmaktadır. Söz konusu ifadelerin geneli “tefsir tarihi, tefsirin dününü ve bugününü ele alan ilimdir” şeklindedir. Bu manadaki ifadeler her ne kadar bir tanım intibası verse de mahallinde geçmediği için tefsir tarihi yazımını disipline edebilecek güçte ve fonksiyonda değildir. Nitekim bu izahlar yüzeysel olmanın ötesinde tanım tekniğine uygun değildir. Klasik teamül esas alındığında bir ilmin tarifi, onun ne olduğundan başlayarak konusunu, meselelerini, gayesini ve yöntemini, ayrıca bu ilmi benzer ilimlerden ayıran mantık sanatının “şahsiyet” niteliklerini belirten ihtiraz kayıtları ihtiva etmelidir. Bütün bu hususlar, alandaki hangi çalışmaların tefsir tarihi niteliğini haiz olduğuna, hangilerinin olmadığına dair eleştirilerde temel kriterler olacaktır. Dolayısıyla bu kriterler bir ilmin sahadaki pratisyenlerini söz konusu ilmin usulüne uymak konusunda zorlayacak, böylece tefsir tarihinin asli mecrasına dönmesine katkı yapmış olacaktır.

Elbette böyle bir çalışma mahiyeti gereği sahadaki klasik ve modern tefsir tarihi eserlerinden, tefsir tarihi yazımıyla ilgili makaleler ve bildirilerden, bu ilmin nihayetinde bilim tarihinin bir dalı olması hasebiyle tarih ve -özelde- bilim tarihi usulünden, tanımın nasıl yapılacağı noktasında felsefe ve -özellikle- mantıktan, tefsir tarihi meselelerini, tefsir fūrū’atının oluşturması hasebiyle tefsir ve tefsir tarihini belirli açılardan belirleyen bir ilim dalı olması hasebiyle tefsir usulünden ve alanla bir şekilde ilgisi bulunan çeşitli biyografik kaynaklardan istifade edecektir. Bu itibarla bu makalenin çalışma alanı, yukarıda zikredilen ilim dallarının konuyla ilgili yöntem bilgileri ve tefsir tarihi fūrū’atıyla sınırlandırılacaktır. Yöntem olarak ise betimleyicilik esas alınacak; bu bağlamda tarihsel veriler objektif bir şekilde okunmaya, yargılayıcı hükümlerden ve ön yargılardan kaçınmaya özen gösterilecektir.

1. Kavramsal Çerçeve

“Tefsir tarihi nedir?” şeklindeki bir çalışmaya felsefi teamüllere uygun olarak kavramsal çerçevenin izahıyla başlanacaktır. Çünkü akademik bir çalışmada kullanılan terimler okura başlangıç safhasında açıklanmadığında bilhassa disiplinlerin kesiştiği noktalarda kavram kargaşasına yol açabilmektedir.¹⁰ Bazı alanlarda aynı lafızlarla farklı manalar anlatılabilmektedir. İstilahta bu tür durumların yol açtığı kapalılığa iştirak denir ki bu tür müştereklik, Türkçedeki “el” kelimesinin daha en başta hem organ hem de yabancı manasına vaz’ında olduğu aslında (vaz’ itibarıyla) birden fazla sözcüğün morfolojik örtüşmesinden kaynaklanabileceği gibi bir alanın uzmanlarının gündelik dildeki bir kelimeyi özel/teknik bir manaya transfer etmelerinden de -ki Fārābî bunlara menkūl lafız demektedir- kaynaklanabilir.¹¹ Böyle bir karmaşaya meydan vermemek adına bu çalışmada da öncelikle tefsir tarihi teriminin izahında kullanılacak mahiyet, tanım, tarih, bilim tarihi ve tarih usulü terimleri açıklanacaktır. Bu bağlamda ilk açıklanacak terim de tanımın kökeninde yer alması nedeniyle mahiyettir.

Arapçada “ne/nedir?” anlamına gelen “mā/ما” soru edatıyla dişil kişi için “o” anlamına gelen “hiye/هي” zamirinin terkibinden oluşan mahiyet terimi, felsefede, bir şeyi o şey yapan saf ne’lik, yani zaman ve varlık koşullarıyla kayıtlanamayan sabit öz şeklinde açıklanmıştır.¹² “Bir

¹⁰ Ebu Nasr el-Fārābî, *el-Elfāzu’l-musta’mele fi’l-mantık* (Beyrut: Dāru’l-Maşrık, 2002), 42-43.

¹¹ Fārābî, *el-Elfāzu’l-musta’mele fi’l-mantık*, 37-38; Ryle, *Zihin Kavramı*, 41.

¹² Karakaya, *Mahiyet Ontolojisi*, I, XV; Ayrıca bk. Tahsin Görgün, “Mâhiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2023), 27/336.

şeyin ne'liği" ifadesindeki "-lik" eki ilişitirildiği cinsin bütün fertlerinde müşterek olan ve başkalarında bulunmayan sabit öze atıf niteliğindedir. Bu itibarla Eflatun buna "ide" demiştir. Varlığı ontolojik yönden form ve maddenin birleşimi olarak gören Aristo ise idelerin sabit olmadığı gerekçesiyle bu tarifi reddetmiş, onun yerine mahiyeti, varlığın kendi içinde taşıdığı sabit form olarak görmüştür. Fārābî (ö. 339/950) ve İbn Sīnā (ö. 438/1037) da Aristo'nun yolundan giderek somut nesnelere mahiyet ve vücut ayrıklığı üzerinden açıklamışlardır.¹³

Bununla birlikte mahiyet terimi, menkûl¹⁴ lafızdır; bu nedenle müşterek/çokanlamlıdır ki bu tür lafızlar gündelik dilde bilinmedikleri için muhatap için açık-seçik değildirler. Nitekim bu terim, dil bilimleri ve fıkıh usulünde de mantıkta olduğu üzere cinsle tekabül etmektedir; ayrıca tüm bu alanlarda mahiyet sorusu olan "Bu şey, nedir?" sorusuna, o şeyin cinsiyle cevap verilmiştir. Müştereklik de bu noktada başlamaktadır. Zira mantıktaki cinsle dildeki birbirinden farklıdır. Mantıktakinin aksine dilde, tek ferdi bulunan şey de cins kabul edilebilmektedir. Hatta bu itibarla dilde ve erken dönem kelimelerinde Allah'ın kendi başına bir cins olduğundan ve mahiyetinden bahsedilebilmektedir. İşrākilerse mahiyet teriminin tarifindeki "ile/ب" edatına istinaden mahiyeti fail illet, yani o şeyi o şey kılan illet olarak görmüşler; buradan hareketle de felsefeciler gibi vücuda öncelemişlerdir.¹⁵ Dolayısıyla mahiyetin varlıktan önce olduğu üzerinde bir ittifak bulunmaktadır. Mahiyetlerin varlığa önce olması, ona bağlı olmamasını zorunlu kılar. Bu, mahiyetlerin ait oldukları varlıklar kaybolduğunda dahi kaybolmayacakları anlamına gelir.¹⁶

Tabiatıyla bu makaleyle ilgilenenlerin akıllarına ilk takılacak soru, tefsir tarihini tanımlamayı amaçlayan bir çalışmada neden mahiyet meselesine girildiğidir. Fakat şu hususu teslim etmek gerekir ki tanım (tarif/hadd/el-kavlu's-şārih), tanıma konu şeyi cinsi, faslı, hassası ve arazları üzerinden açıklamaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere cins ve fasıl, öze/mahiyete tekabül eder ve her tanım mutlak surette nesnesinin uzak veya yakın cinsini tanımın asli unsuru olarak içerir. O halde bir tanımlama ediminde mahiyete girmek, ontolojik ve -nesnesinin bilinmesini belirli bir prosedüre bağlı olarak sağladığı için- epistemolojik bir zorunluluktur. Nitekim Türker'in tespitleriyle ıstılahta tanım, "bir nesnenin, bir kavram veya bir kelimenin ne olduğunu açıklayan, özünü tanıtan ve başkalarından farkını belirten söz anlamında mantık ve usul terimidir."¹⁷ şeklinde tarif edilmiş ve üç çeşit tanımdan bahsedilmiştir:

1. Tam tanım (hakiki tanım/hadd-i tamm): Yakın cins ve yakın fasılla yapılan ve genellikle olumlu tümel önermeler şeklinde olan tanımdır.
2. Eksik Tanım: Uzak cins ve yakın fasılla yapılan tanımdır.
3. Resim: Bir şeyi özüne ilişkin olmayan detaylarıyla tanımlamaktır. Bu da iki çeşittir:
 - a. Tam resim: Bir şeyi, yakın cinsi ve hassasıyla tanımlamaktır.
 - b. Uzak resim: Bir şeyi yakın cinsi ve araz/arazlarıyla tanımlamaktır ki bu tür tanıma tarif-i tavsifî/betimleyici tanım da denir.¹⁸

¹³ Fārābî ve Gazzālî felsefenin temel soruları bağlamında mahiyet/inniye, keyfiyye, limiyye/gaiyye, kemiyeye ve temyiz sorularını ve bu soruların mantık ve felsefedeki anlamlarını kitaplarının başında anlatmışlardır. Fārābî, *el-Elfāzu'l-musta'mele fi'l-mantık*, 37-48; Ebu Hamid el-Gazali, *Felsefenin Temel İlkeleri* (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 53, 97-98; Görgün, "Mâhiyet", 27/336.

¹⁴ Fārābî, *el-Elfāzu'l-musta'mele fi'l-mantık*, 37-38.

¹⁵ Görgün, "Mâhiyet", 336-338.

¹⁶ Karakaya, *Mahiyet Ontolojisi*, I, XV, 3-31.

¹⁷ Ömer Türker, "Tarif", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 28.

¹⁸ Gazzālî, *Felsefenin Temel İlkeleri*, 53, 113-114; Görgün, "Mâhiyet", 27/336-338; Türker, "Tarif", 28.

Tanım terimini bu şekilde izah ettikten sonra tefsir tarihi kavramının özsel niteliğini ve çalışma kıstaslarını belirlemesi hasebiyle bu çalışma için merkezi bir fonksiyon icra eden tarih ve tarih usulü terimlerine geçebiliriz.

Tarih, “*أرخ*/e-r-h veya *ورخ*/v-r- h” kökünden Arapça bir kelimedir.¹⁹ Batı dillerinde tarih manasında Yunanca “bilmek ve anlatmak” anlamına gelen “historia” sözcüğü kullanılmaktadır. Arapçada tarih ettirgen fiil (tefîl) çatısında bir mastar olması hasebiyle zamanın bilgisi, tarifi demektir ki bundan maksat, tarihin veya zamanın birtakım olaylarla belirlenmesi, o olayların zamanın ölçülmesinde referans kabul edilmesidir. Nitekim günümüz takviminde genel olarak Hz. İsa'nın doğumu ve hicret bu işlevi görmektedir.²⁰ Bunun yanı sıra tarih mastarıyla mecazen mef'ul (nesne) manası da kastedilir ki bu durumda tarih, “bilinen ve anlatılan” yani öykülenen şey; daha açık ifadesiyle anlatıya konu olan olaylardır. Bu terim doğal olarak “geçmiş” kaydını da içkindir. Dolayısıyla tarih, -şimdiyi de kapsayacak şekilde- geçmişteki önemli bazı olayların öykülenmesi ya da mecaz yoluyla bizatihi bu olaylardır.²¹

Tarih kavramı, literatürde biri geniş diğeri dar olmak üzere iki şekilde yorumlanmıştır:

1. Geniş anlamıyla tarih, zaman içinde gerçekleşen her olayın betimlenmesidir. Bu manada canlı cansız, şuurlu-şuursuz tüm nesnelere teker teker veya bütün olarak tarihinden bahsedilebilir. Örneğin bir müfessirin ya da fakihin tarihi/biyografisi araştırma konusu edilebilir ki bunun İslam bilim-kültür dünyasındaki karşılığı ricâl, tabakât ve terâcim ilimleri ve kitâbiyâtıdır.
2. Dar/özel anlamıyla tarih, insan toplumlarının geçmişinin tasvirî bilgisi ve bunun olabildiğince nesnel bir dille hikâyesidir.²²

“Usul/اصول” terimine gelince bu terim, dilde ve İslami ilimlerde genellikle metodoloji/yöntembilime tekabül edecek şekilde kullanılmaktadır. Fakat bu iki terim arasında işlem-kaplam farkı vardır. Zira İslami ve Arabi ilimlerde usul terimi, bu manaya sözcüğün kök anlamı ihmal edilmeden aktarılmıştır. Bu itibarla söz konusu terim, yöntem bilgisine ilaveten her neye izafe edilmişse onun kökenini ve aslını da belirtir. Nitekim lügatte bir şeyin en altı/esfeli manası verilen asıl sözcüğü, “استأصل” formunda bir yere iyice yerleşmek (sabit olmak) ve kök salmak manasını ifade eder.²³ Hal böyle olunca tarih usulü terimiyle de bir ilim olması hasebiyle tarihin kendisine özgü yöntembilimi ve üzerine kendisini ikame ettiği kökleri/kaynakları kastedilecektir.²⁴

Bu merhalede tefsir tarihinin küllî kaidelerini teşekkül ettirmesi hasebiyle tarih usulüne koyduğu ilkeler açısından değinmek gerekir. Her şeyden önce tarih usulü, tarihin meselelerini tayin eder ki buna göre tarih, geçmişte husule gelmiş olayları/hadiseleri ele alır. Buradaki hadise terimi, insanı uzaktan-yakından ilgilendiren bütün tarihi olayları/gelişmeleri kapsamaktadır. Tarih, bu bağlamda konusuna göre genel tarih, hususi tarih, Osmanlı tarihi gibi

¹⁹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kahire: Dârü'l-me'ârif, ts.), 1/58; 6/4809. Bazı Arap dilcileri, bu kelimenin aslen Arapça olmadığını bazıları ise te'hir kelimesinden harflerin farklı dizilişle (kalb yöntemi) türetildiğini belirtmişlerdir. bk. M. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu işlâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm* (Beirut: Mektebetu Lübnan Nâşirûn, 1996), 1/365.

²⁰ Mustafa Fayda, “Fil Vak'ası”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/70-71.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/59; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/365.

²² Ahmet Şimşek (ed.), *Tarih İçin Metodoloji* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 3-11; Ahmed Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, ed. Pinar Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 7-8; Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 1.

²³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/89; 'Alî İbn-Muhammed al-Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, ed. Muhammed 'Abd al-Rahmân al-Mar'asî (Beirut: Dâru'n-Nefâ'is, 2018), 85; Şükrü Halûk Akalın (ed.), *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 2422.

²⁴ Tarih usulü için bk. Togan, *Tarihte Usul*, 1-5, 28-135. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, 1-15.

kısımlara ayrılabilir; aynı şekilde dönemlerin ve kişilerin tarihleri üzerinden de bir tasnife gidebilir. Tüm bu tasniflerde tarihin esas aldığı kıstas, söz konusu olayların insanlığın gelişimine müspet/menfi etki etmiş olmasıdır.²⁵

Tarih usulünün tarih için koyduğu ikinci bir külli kaide tarihsel olayların zaman, mekân ve sebep belirtilerek anlatılmasıdır. Tefsir tarihi edebiyatımızın bu konulardaki zaafı, örneğin anakronik okumaları ayrıca izah gerektirmeyecek derece bilinen bir husustur. Kaldı ki buradaki zaman kronolojik bir döküm çıkartmaktan ibaret değildir. Elbette bu da önemlidir. Fakat kültürel zamanlar, aynı olayın farklı sosyo-kültürel ve siyasi coğrafyalarda farklı takvim zamanlarında yaşanmasına neden olabilmektedir. Örneğin sanayi devrimi ve modernleşmenin kronolojisi, kültürel zamanlar bağlamında Müslüman coğrafyada ve Batıda aynı takvimsel zamana kodlanamayacağı gibi aynı kültürel zamana da rücu ettirilemez. Dolayısıyla tarihin önüne sanayi devrimi ve modernleşmenin Batıdaki ve Doğudaki zamanları, daha ziyade sebep sonuç ilişkisine ilişkin fenomenler olarak gelir. Nitekim Doğuda bu gelişmeler, beraberlerinde birtakım büyük kültürel krizler de getirmiştir. Osmanlının son dönemlerinde özellikle aydın kesimin dilindeki “Batının teknolojisini alalım, kültürünü almayalım.” söylemi bunun örneklerinden biridir.²⁶ Aynı bunalımın neden olduğu savunmacı yaklaşım, bilimsel tefsir ve “Kur’an’a dönüş” söylemi etrafında ivmelenen tecdit, ıslah ve ihya hareketlerinde de görülmüştür.²⁷ Demek ki tarih, önemli ruhsal hadiseleri de tarihsel olay sıfatıyla gündemine almalı ve söz konusu olayların arkasındaki saikleri göstermek için onların kronolojisiyle birlikte yer/meکان bilgisi de vermelidir.²⁸

Tüm bu külli kaideleri kuşatan -belki de etik diyebileceğimiz- tarih usulünün belirlediği bir başka külli kaideyse tarihin faaliyetleri sırasında betimleyici olmasıdır. Bunun için problem edildiği olayları eşsüremlî/senkronik ve artsüremlî/diyakronik olarak orijinal zamanlarında ve ait oldukları fiziksel ve sosyo-kültürel bağlamında incelemeli; hiçbirini gerçek zamanından koparıp uyarlanmış bir zamana iliştiirmemeli, kısaca anakronizmden kaçınmalıdır.²⁹

Bununla birlikte tarih, tenkit safhasında gözlemci olmanın ötesine geçip yorumlamaya da yönelebilir ki buradan tarihe öznellik sızabilir. Öznellikten maksat, elbette bir seramik parçasından onun üretildiği fiziki ve kültürel coğrafyaya ve o kültürün sahip olduğu bilgiye, oradan da medeniyete ulaşmak veya eksik parçalarının benzetimi üzerinden onu tamamlamak

²⁵ Togan, *Tarihte Usul*, 8-9.

²⁶ Mustafa Öztürk, *Kur’an ve Tefsir Kültürümüz* (Ankara: Ankara Okulu, 2010), 210-223; Vehbi Bayhan, “Ziya Gökalp’in Kültür Değişmesi Modeli ve Günümüz Türkiye’sindeki İzdüşümleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20 Kasım 2024); Doğan Gün, “Bilimsel Gelişmenin Temelindeki Doğu-Batı Etkileşimi” *Memleket Siyaset Yönetim* 9/22 (2014), 263-293. Kültürel zamanların farklılığı, farklı coğrafyalarda yaşayan insan toplumlarının kültürel olarak çağdaş olmadığı hakikatini ifade eder. Örneğin bu çağda yaşamalarına rağmen dış dünyadan yalıtılmış bir hayat yaşayan pigmelerle modern toplumlar kültürel açıdan çağdaş değildir. Dolayısıyla onlara dair tasımlarda ve tariflerde bu hakikati dikkate almak gerekir. Bu kıstas tefsir tarihi için de geçerlidir; zira aynı çağda çok geniş İslam coğrafyasının farklı yerlerinde yaşamış müfessirler ve eserleri, kendi koşulları çerçevesinde incelenmelidir. Bu bakımdan müfessirin tarihi, arkeolojik ve antropolojik yaklaşımlarla ortaya konmalı, eserinin ve tefsir anlayışının kökleri bu tarih içinde okunmalıdır. Bu bakımdan tarihçi ricâl, tabakât ve terâcim kitaplarının yanı sıra müfessirin yaşadığı coğrafyanın gerçek zamanlı durumunu tasvir eden şehir ve ülke tarihlerini, özellikle seyahatname tarzı eserleri değerlendirmeli ve kültürel antropolojiden yararlanmalıdır. bk. Sıddık Baysal, “Tefsirde Kültürel Antropolojik Yaklaşım”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (31 Ekim 2019), 317-356; Muhammed Bahaeddin Yüksel, *Kur’an’ı Farklı Anlama ve Nedenleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 337-360.

²⁷ Örneğin çağdaş yaklaşımlardan biri olan bilimsel tefsir, ortaya çıkışı itibarıyla tepkisel bir yöntemdir. Zira İslam dünyasının geri kalmışlığını Kur’an’a bağlayan Batıdaki yaklaşıma karşı bir savunma mahiyetindedir. bk. Sıddık Baysal, “Mahiyeti, İmkân ve Sınırlılıkları Açısından Bilimsel Tefsir”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (31 Ekim 2019), 226-266.

²⁸ Togan, *Tarihte Usul*, 10-11.

²⁹ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Nobel Yayınları, 2013), 342.

değildir; bilakis tasarlanmış bir tarih şuuru oluşturmak üzere gerçekle bağlantısı yok ya da koparılmış farazi bir tarihi inşa etmektir. Tarihçi bundan kaçınmalı, olayların içeriğine müdahale etmemeli, tarihî gerçekle zihnindeki ideal tarihi karıştırmamalı, kendisine yöneltilecek tasarlanmış ya da hamasi baskıları elimine edebilmelidir.

Tarih usulünün tarih için belirlediği külli usul kaidelerinden biri de sahada gözlemlenen olgusal durum ve bu ilmin prestijiyle ilgilidir. Togan, bu hususu, ‘tarihçiler arasında tarihi tabii ilimler gibi yetkin bir ilim olarak kabul etmeyenler bulunmaktadır.’ manasına gelecek bir tespitle vurgulamakta ve bunun bir yanığı olduğunu kaydetmektedir.³⁰ *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*’nda değinilen problemler, benzer bir algının tefsir tarihi için de geçerli olabileceğini düşündürmektedir. Bu itibarla burada ilim teriminin tanımı üzerinde de durulacaktır ki tefsir tarihi bağlamında bu terim de öze dahildir. Zira tefsir tarihinin ilim olup olmaması yine mahiyet tartışmasıyla ilgili bir konudur. Bu itibarla mahiyet sorgulamasına ilimde aranan kıstaslar dahil edilip buradan tanıma geçilecektir.

Tehānevî’nin tespit ettiği üzere müdevvven ilimden maksat, kısaca kitaplarda kayda geçirilen ilimdir. Ancak bu tanım, ilmin ne olduğunu tam olarak ortaya koyacak kifayette değildir. Bu itibarla Siyalkütî (ö. 1067/1657) ilmi, “meselelerin tasdik edilmesi veya meselelerin bizatihi kendisi ya da meselelerden hasıl olan melekedir.”³¹ diye tanımlamıştır. Ne var ki meleke tedvin edilemez. O halde ilim terimiyle bizatihi meseleler veya onların tasdik edilmesi kastedilmiş olmalıdır. Cürcānî (ö. 816/1413) ise meseleler yerine kaideler terimini tercih ederek “kaideleri delilleriyle bilmeye”³² ilim dendiğini ve bir ilimde bilinmesi istenenin kaideler olduğunu kaydetmiştir. Ona göre ilim teriminin idrak anlamında kullanılması hakikat, meleke ve meseleler anlamında kullanılması ise örfî/mecâzîdir. Ebu’l-Kāsım es-Semerkindî (ö. 888/1483) de bu yönde bir tespitle usul, kaideler, kaidelerin idraki ve bunlardan hasıl olan melekeye ilim denmesi arasında bir fark bulunmadığını belirtmiştir. Öyleyse bir ilimde aranan temel hususiyet, meselelerdir. Bir ilmin mevzu’/konu ve mebādî’i/kaideleri, meselelerle aralarındaki alaka nedeniyle ilim addedilir.³³

Klasik literatürde konu, bir ilimde zātî arazları araştırılan şeydir diye tanımlanmaktadır. Mantıkçılar zātın, arazın ve zātî araz hakkında son derece karmaşık izahlarda bulunmuşlardır. Anlaşılması güç olan bu izahları sadeleştirerek konu, ilmin tüm meselelerini çatısı altında toplayan haysiyet/tahzir kaydıyla sınırlanmış küllî/tümeldir diyebiliriz. O halde zātî arazların incelenmesi -ki meselelere tekabül etmektedir- söz konusu haysiyet kaydı uyarınca olacaktır; yani incelenen her meselede bu küllî anlam aranacaktır ve haysiyet kaydını aşan hususiyetler varsa bunlar bu ilmin kapsamı dışında bırakılacaktır.³⁴

Meselelere gelince, bunlar ilmin üzerinde tahkikat yaptığı önermelerdir. Dolayısıyla her bir mesele bir konuya bir yüklem/yüklemlerin isnadıyla oluşmaktadır. Meseleler teoriktir ve bir iddia belirtirler. Mesela “Tefsir tarihi betimleyicidir.” önermesindeki tefsir tarihi terimi bu önermenin konusu, betimleyicidir terimi ise yüklemidir. Mesele, buradaki yargının tikelleriyle ispatlanması veya çürütülmesidir. Aynı şekilde “Kelāmî tefsir, tefsir tarihi nüvesidir.” önermesi de bu ilmin bir meselesidir. Demek ki bir ilimdeki meselelerin konusu, o ilmin kendisi olabileceği gibi türleri ya da fertleri de olabilir.³⁵

³⁰ Togan, *Tarihte Usul*, 14-17.

³¹ M. Ali Tehānevî, *Keşşāfu işlāhāti’l-funūn ve’l-’ulūm* (Beirut: Mektebetü Lübnan Naşirun, 1996), 1/3.

³² Tehānevî, *Keşşāf*, 1/4.

³³ Tehānevî, *Keşşāf*, 1/3-7.

³⁴ Tehānevî, *Keşşāf*, 1/7-11.

³⁵ Tehānevî, *Keşşāf*, 1/11-12.

Son olarak kaidelerden maksat ise bir ilmin meselelerinin dayandığı ilkelerdir. Bununla tasavvurlar kastedildiği gibi tasdikler de kastedilebilir. Tasavvur kategorisindeki kaideler mukaddemāt kabilinden öncüllerdir. Mukaddemāt, ikiye ayrılır: Bizatihi açık olan ve bizatihi açık olmayan. Bizatihi açık olan mukadimāta, “aksiyom/el-‘ulūmu’l-müte‘ārife” denir; bizatihi açık olmayanlara ise “müsellem” denir ki bu da “el-usūlu’l-mevdūa’ ve müsāderāt” olmak üzere ayrılmıştır. Müsādere hakkında şüphe ve itiraz bulunan bir öncülle gerçekleştirilen istidlalin yürütülünceye kadar müsellem addedilmesidir³⁶ ki bir ilme tanımlar, el-usūlu’l-mevdū’a ve müsāderāt ile başlanır. Söz konusu kavramsal çerçevenin ana hatlarıyla izahı bu itibarla önemlidir. Bütün bu hususiyetler belirtildiğine göre artık tefsir tarihinin tanımı, konusu, amacı ve yöntemine, ardından da kaynaklarına geçilebilir.

2. Tefsir Tarihinin Tanımı, Konusu, Amacı ve Yöntemi

Tefsir tarihi, terimini tanımlayabilmek için başlangıç/giriş soruları niteliğindeki iki temel soruyu cevaplamak gerekmektedir:

1. Tefsir nedir?
2. Tarih nedir?

Meselenin esasına geçmeden önce belirtmek gerekir ki tefsirin mahiyetini tartışmak tefsir tarihinin meselesi değildir; eğer tefsir tarihi böyle bir girişimde bulunuyorsa ya görevsiz ve yetkisiz olduğu bir alanda tasarrufta bulunmuş olabilir ya da meselelerini netleştirmek sadedinde tefsir ve te’vīl gibi tefsir ilminin mahiyetini belirten terimleri kendi çalışma alanının sınırlarını belirlemek için ilgili alanlardan ihtiyaç duyduğu terminolojik izahları normatif bir tavır takınmadan iktibas ediyordur. Sahadaki bazı uygulama örnekleri her ne kadar yetki aşımı izlenimi verse de tarih ilmi usulü perspektifinde doğru olan ikincisidir. Tefsir tarihine dair bir tanım denemesi olması hasebiyle bu makale de tefsir usulü terimlerine, tefsir tarihini ilgilendiren boyutlarıyla değinmektedir; daha açık ifadeyle bu ilmin sahadaki hangi meseleleri ve o meselelere dair fūrū‘atı hangi gerekçelerle kapsayacağını belirlemek için müracaat edecektir ki onun da burada yaptığı esasen tefsir usulünden bir iktibastır. Çıkış noktası ise “tefsirin ne olduğu bilinmeden tefsir tarihi meseleleri bilinemez” şeklinde formüle edebileceğimiz kaziyedir. Felsefenin sorularından hareket edersek tefsir tarihindeki tefsir ve te’vīl konusundaki izahlar, “Tefsir tarihi, neyin tarihidir veya hangi tarihtir?” mahiyetindeki “Hangi/أي” şeklindeki teyiz sorusunun³⁷ cevaplarıdır. Aksi takdirde tefsir tarihi noktasında bu konular boşlukta kalacaktır. İşte bu nedenle burada tefsir ve te’vīl gibi terimlerden salt tefsir tarihi terimini belirleyen bir unsur olması hasebiyle bahsedilecektir ki tefsir tarihindeki yaklaşım da bu yönde olmalıdır. Buna istinaden daha bu safhada tefsir tarihiyle alakalı bir külli kaide olarak diyebiliriz ki tefsir tarihi de söz konusu ıstılahları tefsir usulünden ama tarih usulü perspektifinden, onları harici bir içeriğe ve eğilime zorlamadan nesnel okumalarla tedarik etmelidir.

Yukarıdaki ilke, tefsir tarihinin ilim olma haysiyetiyle ilgili bir tahzir kaydı olarak görülmelidir. Nitekim bu ilke tefsir tarihi ne kadar önemliyse tefsir tarihinin tanımı için de o kadar önemlidir. Çünkü tanımın nesnelliği, konusunu açıklamaya ehliyetinin olup olmadığına dair prosedürün ilk kıstasıdır. Söz konusu ilkeyi ve tefsir tarihinde tefsir usulü terminolojisinin kullanımının hangi koşullarla etik ve sağlıklı olabileceğini bu şekilde açıkladığımızı göre artık tefsir tarihini tanımlamaya bu mürekkep terimin morfolojik çözümlemesiyle başlayabiliriz.

³⁶ Tehānevî, *Keşşāf*, 1/12-14.

³⁷ Fārābî, *el-Elfāzu’l-musta‘mele fi’l-mantık*, 47.

Tefsir tarihi, iki kelimededen oluşan bir terimdir. Burada tefsir terimi tefsir tarihinin konusu, tarih terimi ise bu ilmin mutavassıt cinsidir.³⁸ Bu terimin uzak cinsi ilim, yakın cinsi ise bilim tarihidir. Tefsir tarihinin bu dizilimdeki yeri yakından/özelden uzağa/genele doğru şu şekilde gösterilebilir: Tefsir tarihi- bilim tarihi - tarih- beşerî/sosyal bilimler- bilim/ilim.

Buna göre tefsir tarihi tanımına ilim terimi, bu ilmin -hatta bu ilmin mutavassıt cinslerinin- cinsi olması bakımından yüklem sıfatıyla dahil edilmelidir. Ayrıca sosyal bilimler, tarih ve bilim tarihi terimleri bu tanıma ilim yüklemine açıklayan öğeler olarak eklenebilir. İşte bu çerçevenin tefsir tarihi hakkında verdiği ilk istidlâlî -ki istikrâ ve ta'lîl esaslı- bilgi, tefsir tarihinin de kelim tarih ve fıkıh tarihi gibi bilim tarihinin türleri olduğudur.

Yukarıdaki analiz ilk olarak tefsir tarihinin, ilimler arasındaki yerini belirlemeyi; ikinci olarak ise onu benzerlerinden ayırmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma bu açıdan aslında İslamî gelenekteki tertibu'l-'ulûm ve merâtibu'l-'ulum literatürünün yöntemlerini kullanmakta ve o teamüle yaslanmakta; buradaki espri, *İhsâ'* vb. çalışmalardaki espriyle örtüşmektedir.³⁹

Elbette tanımlama işlemi, bir nesneyi mahiyeti gereği benzerlerinden ayıran bu itibarla onun özsel niteliklerine ve ilintilerine yer veren kavramsal çalışmalardır. Bu tür çalışmalarda analitik ve sentetik işlemler, senkronik ve diyakronik süreçler olarak birbirlerinin tamamlayıcı unsurları olmak durumundadır. Analitik işlemler açısından tefsir tarihi terimine dönersek bu terimin morfolojik açıdan iki ögeli olmasına rağmen gramatikal/sentaktik açıdan müfret/tekil kipte bir çoğul mana (tür ismi) bildirdiğini görürüz. Haddi zatında tefsir tarihi, bir izafet terki-bidir ve bu tür terkiplerde eklenen, eklendiği ismin bildirimini daraltırken yani bir bakıma onu tanımlarken tefsir teriminin izafe edildiği tarih terimi de bu ilmi faaliyetin özsel niteliğini belirtir. Değil mi ki bu terkip, gramatikal dizilişle (sentaktik anlam) bu ilmin enikonu bir tarih ilmi olduğunu söylemektedir, o halde tefsir, söz konusu tarihin bilim tarihi bağlamında faslı konumundadır. Dolayısıyla tefsir tarihi, uzak cinsi itibarıyla sosyal bir ilim, yakın cinsi itibarıyla ise tarih ilmi kapsamında özel bir ihtisas alanı olan bilim tarihinin bir dalıdır. Zira tefsir terimi bu terkipte “Hangi tarih?” şeklindeki temyiz sorusunun cevabı mahiyetindedir.

Demek ki tefsir tarihi, “Tefsir nedir?” sorunsalıyla ancak bir temyiz sorusu olması koşuluyla ilgilenebilir; yoksa tefsirin mahiyetine dair normatif bir rol üstlenemez. Haddi zatında tefsirin bir bilgi türü ve bir ilim olarak ne olduğunu belirlemek tefsir usulünün işidir; tefsir tarihinin değil. Bununla birlikte tefsirin neliği meselesi, tefsir tarihinin görmezden gelemeyeceği bir husustur; zira bu ilmin çalışma sahasını, meselelerinin sahadaki somut tikel örneklerini tefsir terimi belirlemektedir. Elbette bu noktada tefsir tarihi kendisini yetkili addetmeyecek gerekli enformasyonu ve prosedürü tarih usulü perspektifinde tefsir usulünden tedarik edecektir. Şu halde tefsir tarihi, sahadaki herhangi bir ürünün/nüvenin gerçekte ne kadar tefsir olduğu meselesini tartışma konusu etmeksizin tefsir olduğu müsellemler müktesebatın tarihteki ahvalini tüm tikel örnekleriyle değilse bile hangi cihetten işliyorsa onu temsil edebilecek örnekleri üzerinden mesele edinir. Eskilerin diliyle tefsir müktesebatının el-usûlü'l-mevdû'a ya da müsâderât türü önermelerle tefsir addedilmesi onun yetkisi dışındadır. Ancak tefsir tarihi bu konudaki mülâhaza, tartışma ve müzakerelere, tarihsel olay olmaları cihetiyle değinebilir. Halihazırdaki literatürün en çok ihlal ettiği husus olduğu için tekrar ifade edelim, tefsir

³⁸ Mutavassıt cins, üstündekine nispetle tür, altındakine nispetle cins olan özseldir. En üstteki cins cinsu'l-ecnâs denir ki bu tür cinsler yüksek/âliye addedilir. Cins, en genel özseldir. Tür ise altında daha özeli olmayan özseldir. bk. Gazzâlî, *Felsefenin Temel İlkeleri*, 53.

³⁹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Sıddık Baysal, *İslami İlimlerin Disiplinlerarası Doğası* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2023), 80-105; Fârâbî, *İhsâ'ü'l-Ulum İlimlerin Sayımı* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2024), 1-2.

tarihinin faaliyetlerini nasıl yürüteceğini ve tikel mevzuatı nasıl okuyacağını tarih usulü belirler. Bu da demek oluyor ki tarih usulü tefsir tarihi bağlamında tanımlayıcı bir fonksiyona sahiptir.

Demek ki tefsir tarihi tanımı, tarih usulünün koyduğu kriterler doğrultusunda tefsir tarihi mürekkep terimindeki tefsir teriminin kapsadığı tüm müktesebatı, tarihsel gelişimlerine riayet ederek ve iyi-kötü/doğru-yanlış gibi değerler yüklemekten anlatılabilmelidir. Burada karşılaşılabilecek ilk sorun kuşkusuz tefsir usulündeki mahiyet tartışmalarının bu ilme taşınmasıdır. Şöyle ki “Tefsir bir ilim midir, kendisini üzerine ikame edeceği bir usulü var mıdır?” mealindeki tartışmalar, özellikle tefsir pratik düzeyindeki belirsizlikler, örneğin kelimelerin ilminin tefsirde baskın bir unsur olarak öne çıkması, tefsir usulünün külli kaidelerini neredeyse tümüyle üst ilimlerden alması ve bunlar çıkarıldığında tefsir diye bir şeyin kalıp kalmayacağı mealindeki sorunlar tefsir tarihini normatif davranıp birtakım nüveleri kategorize ederken aslında o ilmin haysiyet kaydına dahil olan meseleler üzerinden değer atfıyla söz konusu tarihi hadiseleri okumaya yönelmesine yol açabilmektedir. Bu bağlamda *Rāzî Tefsiri* etrafındaki tartışmalar, günümüzden bir örnekle bilimsel tefsirin mahiyeti hususundaki istikrarsızlık,⁴⁰ mezhebi tefsir algısının bizatihi mezhebi kaygılar tarafından yönetilmeye çalışılması gibi meseleler örnek verilebilir.⁴¹

Şu hâlde tefsir tarihi, üzerinde -en azından- çoğunluğun uzlaştığı bir tefsir tanımından hareket etmek durumundadır. Literatürdeki tanımların ortak noktalarından biri kuşkusuz her tanımın tefsir sözcüğünün lügat manasıyla işe koyulmasıdır. Lügatte tefsir, sözle ilgili olduğunda sözü telif eden öznenin muhatabına iletmek istediği manayı keşif ve beyan etmesidir. Beyan, zihindeki mananın belirtilmesidir ki Cāhız’ın tespitleriyle mana ne ile belirtiliyorsa beyan aracı odur. Dolayısıyla beyan, dilsel ifadelerle olabileceği gibi işaret, hal ve iktizamın gösterimleriyle de olabilir. Ancak insanlar uzlaşma temelli olduğundan iletişimde genellikle dili kullanırlar. Fakat dildeki uzlaşma nihayetinde sözcük varlığı (lügat) ve klişe ifadelerle (deyimler gibi sabit mürekkep ifadeler) sınırlıdır. Bir öznenin özgün telifi olan dilsel ifadelerin manalarını anlamak ise bunlara ilaveten sentaktik anlamları, sözün bağlamını (tarih ve mekanla bağıntılarını) ve bu bağlamın nasıl okunacağını bilmek gerekir.⁴² Bunun için tefsir, lügatle birlikte nahiv (gramer), isti’māl (pragmatik/edimbilim), konuşan özne (nefs-i mütekellim) ve karine-i hal (muhatabın ve ortamın durumu/bağlam) gibi metin içi ve metin dışı açıklayıcı (tarihsel) unsurlara başvurur.⁴³ Usulcüler, tefsiri, tüm bu hususları göz önünde bulundurarak tanımlamaya çalışmışlardır. O tanımlardan biri şu şekildedir:

⁴⁰ Bu konuda müstakim bir literatür oluşmuş olmakla birlikte konunun genel olarak bir projeksiyonunu görmek sadedinde bk. Mustafa Öztürk, “Tefsirde Usûl(süzülük) Sorunu”, *İslamiyat* 6/4 (2003), 69-84; Fatma Yılmaz, *Tefsirde Usul Arayışları* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022); İsmail Kurt - Ali Tüz (ed.), *Tefsir Nasıl Bir İlimdir? Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*; 15 - 16 Mayıs 2010, Çamlıca Sabahattin Zaim Kültür Merkezi (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011); Ali Karataş, “Tefsir Usulü” Üzerine Bazı Mülâhazalar ve Teklifler”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 21/40 (15 Aralık 2019), 469-489; Baysal, “Mahiyeti, İmkân ve Sınırlılıkları Açısından Bilimsel Tefsir”, 226-266.

⁴¹ Celal Kırcı, *Kur’an ve Bilim* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 123-15. Kummî, Kur’an’da geçen iman temalarına velayet-i Ehl-i Beyte imanı eklemiş ve salih amel babında zikredilen tüm amelleri de imanın velayeti uğrunda çalışmakla özdeşleştirmiştir. Buna mukabil, Asr suresinde herhangi bir siyasi/mezhebi yoruma gitmeyen Neseî, Leyl suresinde iyi hasletleriyle kendilerinden bahsedilenlerin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer olduğu yönünde bir kayıt düşmüştür. bk. Ebu’l-Hasen Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî* (Kum: Müessesetü’l-İmami’l-Mehdî, 1435), 3/1162-1163, 1180; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, 3/652, 677; İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003).

⁴² Ebu Osman ‘Amr b. Bahr Cāhız, *el-Beyân ve’t-tebyîn* (Kahire, 1998), 1/75-76; Tehānevî, *Keşşâf*, 1/493-494; M. Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 37-38; Baysal, “Mahiyeti, İmkân ve Sınırlılıkları Açısından Bilimsel Tefsir”, 236-244.

⁴³ Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996), 2/1189-1224.

“Tefsir, ilahi murada delalet kaydıyla⁴⁴ Kur’an’ın (müfret ve mürekkep lafızlarının) hallerini araştıran ilimdir.”⁴⁵

Tarih ve tefsir hakkındaki bu veriler, nihayetinde genelde tarihin özelde ise bilim tarihinin bir dalı olması hasebiyle tefsir tarihinin mahiyeti hakkında bir perspektif sunmaktadır. Buradan hareketle tefsir tarihi literatünde tefsir tarihinin ne olduğuna dair izahların bulunmamasını da göz önüne bulundurarak tefsir tarihi için şu şekilde bir tanım önerebiliriz:

“Tefsir tarihi, bilim tarihi kategorisinde, tarih ilmi usulü çerçevesinde tefsirin tarihteki ahvalinden birer tefsir olguları olmaları hasebiyle bahseden ilimdir.”

Tanımdaki ahval kaydı bu ilmin betimleyici bir ilim olduğunu belirtmek üzere konmuştur. Öyleyse bu ilim, belgelenmek kaydıyla süreç içinde tefsir olduğu kabul edilen neye tanık olmuş ya da kendisine tefsir hakkında ne, hangi şekilde intikal etmişse onu yer ve zaman göstererek, sebep-sonuç ilişkisi içinde ama mutlaka olduğu gibi anlatmalıdır. Anlatı temelli (rivayet ilmi) olması, tüm nakli ilimler gibi onun aktardığı bilgilerin de ravilerinin seciyeleriyle test edilmesini gerektirir. O halde bu alandaki bilgilerin doğruluk değeri ravileri açısından isnad ilminin cerh ve tadil ilkelerince belirlenir. Bu nedenle tefsir tarihi, raviler konusunda ricâl, tabakât ve terâcim kaynaklarından istifade etmeli; tarihsel anlatının içeriği noktasında ise tarihsel tenkit yöntemlerini sağaltıcı bir yöntem olarak devreye almak durumundadır.⁴⁶

Tanım denemesindeki tefsir tarihinin konusunun tefsir olduğu yönündeki ifade tefsir tarihinin tefsiri hangi açıdan konu edindiğini belirtmemesi nedeniyle kapalıdır. Kaldı ki konusu tefsir olan başka ilimler de vardır. Dolayısıyla bu terimin tanıma eklenecek bir tahzir kaydıyla sınırlandırılması gerekir. Tarihteki halleri/ahvali terimi, buna son derece elverişlidir. Bu kayıtlarla tanım, “Tefsirin tarihteki ahvalinden bahseden” şeklinde düzenlenmiştir. Böylece tefsir tarihinin bir yandan tefsire dair gelişmeleri tarih perspektifinden anlatma yeterliğini haiz öte yandan ise sübjektiviteye kapalı olduğunu; ayrıca meselelerinin hususi bir cihet-i vahdeye istinaden konuya dahil edildiğini belirtebilir. Bu perspektiften hareketle tefsir tarihinin meselelerine de açıklık getirilebilir ve bu bağlamda şöyle bir liste çıkartılabilir:

1. Başlangıcından günümüze kadarki süreçte Kur’an’ın tefsiriyle -doğrudan veya dolaylı- alakalı her türlü bilimsel faaliyetin tasviri bir dille anlatılması
2. Bu faaliyetler çerçevesinde oluşturulan edebiyatın dökümü, tahlil ve tenkidi
3. Süreç içinde tefsir anlayışında ve ürünlerinde görülen gelişme ve değişimlerin yer, zaman, sebep ve sonuç belirtilerek ifade edilmesi
4. Söz konusu değişimi etkileyen olaylar ve süreçlerin anlatılması
5. Eserlerin telif edildiği ortamların (bilim-kültür havzalarının tefsire etkisi) resmedilmesi ve bunların eserlere etkileri üzerinde durulması
6. Onları telif eden öznel tarihinin kayıt altına alınması

⁴⁴ Bu tanımdaki “ilahi murada kat’i delalet” kaydının tartışmalı olduğunu ayrıca belirtmek yerinde olur. Zira burada tefsirden maksat, Kur’an lafızları hakkındaki Hz. Peygamber ve sahabeden aktarılan rivayetlerdir. Bu rivayetlerin geneli “âhad” haber niteliğindedir ki bu tür haberlerin delaleti kat’i değil, zannîdir. bk. Mustafa Hocaoğlu - Enes Büyük, “Tefsir, Kur’an’da Sadece Murad-ı İlâhîyi mi Tespit Eder? Molla Fenârî’nin Tanımı Üzerinden Bir Araştırma”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (30 Aralık 2018), 79-108; M. Taha Boyalık, “Molla Fenârî’nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili” *İslam Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.

⁴⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/1189-1194; Mustafa Abdullah Hacı Halife Katip Çelebi, *Keşfu’z-zunûn fi esâme’l-kutubi ve’l-fünûn* (İstanbul: MEB Yayınları, 1971), 1/427-428.

⁴⁶ Tarihsel tenkit yöntemlerinin İslami rivayetlere uygulanabilirliği noktasında geniş bilgi için bk. Fatma Betül Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri Tenkidi ve İslâmî Rivayetlere Uygulanması Sorunu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 271-288.

7. Tefsir tarihi bilgisinin nereden (hangi kaynaklardan) ve ne şekilde kanıtlanacağı (Tefsir tarihi verilerinin belgelenmesi sorunu)

Yukarıdaki liste uyarınca tefsir tarihi şu somut olaylarla ilgilenecektir:

1. İndiği çevrenin durumuyla birlikte Kur'an'ın nüzul ve metinleşme tarihi
2. Kur'an tefsirini hazırlayan bilişsel, psikik, siyasi, sosyal ve kültürel etmenler
3. Kur'an'ın anlaşılması sorunu (ilk muhatapların durumu ve İlk tefsir nüveleri) ya da (pratik sorunlara çözüm önerisi sadedinde erken dönemde tefsir)
4. Tefsirin yardım aldığı disiplinlerin tedvini ve tefsire etkisi
5. Tefsir sahasındaki tikel bilgilerin toplanıp tasnif edilmesi/tedvin
6. Kur'an ilimleri ve tefsir usulü
7. Tefsirde yöntem inşasına yönelik süreçler
8. Yöntemsel farklılıkların kurumsallaşması/Belli başlı tefsir akımları (Her bir tefsir metodunun mahiyeti ve yapısal özellikleri, diyalektik süreçlerde tefsir yöntemlerinin kanıtlarının (metodolojik normlar ve yönergelerin) oluşumu)
9. Geç dönemlerde tefsir anlayışı ve buna etki eden faktörler
10. Tefsirde ihtisar üslubu; şerh, haşiye ve talik uygulamaları ve orijinallik sorunu
11. Hacmine veya Kur'an'ın ne kadarını incelediğine bakılmaksızın tefsir ilmine dair ulaşılabilen tüm tefsir kitâbiyatı
12. Tefsir tarihi kitâbiyatının tespiti ve bir usul ilkesi olarak disiplin içi denetim
13. Gerekçeleriyle modern tefsir yaklaşımları
14. Kur'an ilimleri, Kur'an tarihi, tefsir, tefsir usulü ve tefsir tarihi başta olmak üzere tefsirle ilgili disiplinlere dair yerli ve yabancı yükseköğretim kurumlarında kurulan kürsüler ve buralarda yürütülen lisans ve lisansüstü çalışmalar
15. Ayrıca akademi dışındaki tefsir ve ilgili disiplinlerle alakalı çalışmalar⁴⁷

3. Tefsir Tarihi Tümel Kavramının Tasnifi/İç Düzeni

Dilde ve mantıkta eşyanın/varlığın belirli özellikleri üzerinden taksim ve tevzi edilmesi, yani bölümlenip gruplanmasına tasnif denmektedir ve aralarındaki ilişkiden dolayı tasnifle tanım birbirlerine karıştırılabilmektedir. Kabul etmek gerekir ki bunda tanımın, nesnesini cins, tür, fasıl, hassa ve ilinti gibi mantıkta beş tümel diye bilinen ve her biri özel bir kategori ifade eden ayrımlar üzerinden tarif etmesinin yadsınamaz bir etkisi bulunmaktadır. İşte bu haysiyetle tanımın tasnif gibi görülmesi doğal addedilebilir. Fakat bütün bu benzerliklere rağmen tanımla tasnif farklı kavramlar ve farklı işlemlerdir. Şöyle ki tanım, tarif ettiği şeyin ne olduğunu açıklarken tasnif ne olduğu bilinen bir nesnenin genel varlık konsepti içindeki yerini belirtmektedir. Elbette doğası gereği her belirleme/beyan, aynı zamanda bir ayrıştırma mahiyeti arz ettiğinden tasnif edilen nesne, özel bir varlık kategorisi içinde okunmuş olacaktır. Örneğin "Midilli, şu özellikleriyle at cinsi içindeki diğer türlerden ayrılan bir at türüdür." önermesi onu, bir yandan at yakın cinsi altında tanımlarken diğer yandan da bu cinsin kapsadığı diğer

⁴⁷ Burada kabaca Kur'an tefsiriyle alakalı her türlü faaliyet diye verilen maddenin açılımı için Karagöz'ün tefsir alanındaki çalışmalarla alakalı tasnifi ufuk açıcı bir nitelik taşımaktadır: Kur'an tarihiyle ilgili çalışmalar, Tefsir tarihiyle ilgili çalışmalar, Yöntemle ilgili çalışmalar (Tefsir Usulü, Kur'an İlimleri vs.), Anlamaya ve açıklamaya yönelik çalışmalar, Tefsirler (Tam, kısmi, konulu tefsir vs.), Meal ve tercümeleler, Uygulamaya dönük çalışmalar (Yaşanan sorunlara ilişkin ve bu sorunlara Kur'an perspektifinden çözüm arama çabası niteliğindeki çalışmalar) Yapılan şeyin öz niteliği, yani mahiyetiyle ilgili çalışmalar. bk. Mustafa Karagöz, "Tefsir Bir İlim midir? Nasıl Bir İlimdir?" Tartışmasına Tefsir Müktesebatı Çerçevesinde Bir Yaklaşım" *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/16 (2013), 42.

türlerden ayırtılmaktadır. Dolayısıyla tasnif, öznenin eşyayı idrak edip kavradıktan sonra düzenlemesi ve sadeleştirmesidir. Buna istinaden kognitif açıdan tanımın, tasniften önce ve onun gerek-şartı mesabesinde olduğu söylenebilir.⁴⁸

Şu hâlde tefsir tarihi bağlamında tasnif, iki aşamalı bir işlem olmalıdır. Birincisi tefsir tarihinin, tarih ve bilim tarihi genel konsepti içindeki özgün yerine yerleştirilmesi ikincisi tefsir tarihi tümel kavramının iç düzeni. Bu ikincisi tanımda geçen genel kayıtların ötesinde spesifik ayrımlar gerektirmektedir. Nitekim yukarıdaki tanım, tefsir tarihi tümel kavramı içindeki birbirine indirgenemeyen kategorileri belirtmemektedir. Oysa bu kategorilerin belirtilmesi, diğer bir ifadeyle tefsir tarihi tümel kavramının iç düzeninin açıklanması tefsir tarihini daha açık hale getirecektir.⁴⁹ İslam felsefesi ve mantıkçıların bu yönde bir gelenek oluşturmaları ve literatüre ilimlerin tasnifi ve mertebeleri gibi kavramları kazandırmaları bu bakımdan oldukça anlamlıdır.⁵⁰

Yukarıdaki tanım, tefsir tarihinin tarih ve bilim tarihi bağlamındaki tasnifine dair kayıtları büyük ölçüde karşıladığından burada tekrar o meseleye dönülmeyecek, bu çalışmanın sınırlılık ve perspektifine uygun olarak aynı zamanda tümel bir önerme olan yukarıdaki tanımın çizdiği çerçevede sadece tefsir tarihi tümel kavramının iç düzeni üzerinde durulacaktır. İçerdiği olumsuzluklara rağmen istikrâî yöntemle⁵¹ sahadaki tekil tefsir tarihi nüveleri belirlenip incelenecek ve bunların hangisinin hangi kategoriye girdiği türün özellikleri baz alınarak, yani ta'lil yöntemine dönülerek tespit edilecek, böylece tefsir tarihi genel kategorisi içindeki birbirlerine indirgenemeyen tikeller kümesi (türler) fertleri bakımından da belirginleştirilecektir. İşte bütün bu işlemler, tarih ilminin belge addettiği nesnel bulgular olmaları hasebiyle tefsir tarihi alanında telif edilen tekil eserler üzerinden tahakkuk ettirilecektir.

Tefsir tarihi alanında telif edilen eserler, bu ilmin meselelerini farklı açılardan ve farklı şekillerde incelediğini göstermektedir. Nitekim bu eserlerdeki metodolojik izlekler genellikle şu şekilde oluşmuştur:

1. Kronolojik tertip
2. Alfabetik tertip
3. Tematik/konulu tertip
4. Karma tertip

Ancak bu tasnifteki herhangi bir öge herhangi bir tefsir tarihi eserinin salt niteliğini yansıtmamaktadır. Zira tefsir tarihi tekil örneklerinde, bu izleklerden biri söz konusu eserin başından sonuna tek izlek olarak uygulanmamıştır; bilakis bu eserlerde bu izlekler birlikte uygulanmıştır. Bu bakımdan sahadaki tekil örnekler, karma tabir edilen tertibin uygulandığı eserlerdir. Örneğin Suyûtî, tefsirin kurucu nesillerini kronolojik olarak anlatırken devamında alfabetik tertibe geçmiş, her tabakayı kendi içinde tanzim ederken kronolojik tertibi bırakıp müfessirlerin isimlerini esas almıştır. Bununla birlikte her asrı bir tabaka görmesi bakımından bu eser, tabakalar düzeyinde kronolojik bir eserdir. Tematik tefsir tarihi örneklerinde de aynı durumun vaki olduğunu belirtmek gerekir. Zira bu türdeki eserlerde de kurucu nesil addedilen

⁴⁸ Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say yayınları, 2017), 251-253; Cîrâr Cehâmî, *Mevsû'atu mustalahâtî'l-felsefe 'inde'l-Arab* (Lübnan: Mektebetu Lübnan Naşirün, 1998), "Sınıf", 385. Sınıflandırma için ayrıca bk. Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi, 2013), 187-230.

⁴⁹ A. Baki Güçlü vd., *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002), 798-799.

⁵⁰ Müslüman filozoflar ve ilim insanlarının ilimleri nasıl tasnif ettikleri hakkında geniş bilgi için bk. İbrahim Fetullahi, *Kur'an İlimleri Metodolojisi*, çev. Kenan Çamurcu (İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2015), 81-197.

⁵¹ Karl R. Popper, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, çev. İlknur Aka - İbrahim Turan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 51-54, 297-304.

ilk nesiller kronolojik tertiple anlatılmış, devamında ise tematik tasnife geçilmiştir. Dolayısıyla tefsir tarihi tekil örnekleri salt bir izleğin uygulandığı tipik eserler değildir. Bu nedenle burada tefsir tarihi edebiyatı, tabakâtlar ve tematik tefsir tarihi kaynakları olmak üzere iki ana başlıkta ele alınacak; tabakâtlar, kendi içinde kronolojik ve alfabetik tabakâtlar olmak üzere ikiye ayrılacaktır. Ayrıca ifade etmek gerekir ki tabakâtlar da geneli itibarıyla rivayet ve dirayet ayrımıyla birlikte tematik niteliklere sahiptirler. Bu hususu rivayet ve dirayet eksenindeki ayrımın yanı sıra söz konusu eserlerde gözlemlenen mezhebi temayüller de desteklemektedir.

3.1. Tabakâtlar

Tabakât kelimesi aslında Arapçadaki tabaka kelimesinin çoğuludur. İnsanlara nispetle tabakât, zümre anlamına gelir. Lügatte tabakât terimiyle tabaka tabaka sıralanmış (katmanlanmış) her şey kastedilirken ıstılahta bu manadan istiareyle ama bu anlam daraltılarak üst üste sıralanmış tarih kesitleri, daha doğrusu bu tarih kesitlerindeki farklı açılardan ayrışan nitelikli zümreler kastedilir. Şu hâlde terim anlamıyla tabakât, hicri birinci asırdan tabakât yazarının yaşadığı döneme kadarki süreçte hangi ilim dalıyla ilgiliyse o daldaki âlimleri asır asır kataloglayan biyografik kayıtlardır. Bu türün ilk örneklerini ricâl kitapları oluşturmuş; onları terâcim ve tabakât kitapları izlemiştir.⁵²

Tabakât, ricâl ve terâcim kitaplarının iç düzenleri, yazarın tercihine göre farklılıklar gösterebilir. Mevcut örneklerin tertibinde nesep, tabakât, şehirler ve alfabetik sıra gibi ölçütler esas alınmıştır.⁵³ Tabakâtlar, kronolojik tertip edildikleri gibi alfabetik, hatta karma -kısmen kronolojik kısmen alfabetik kısmen de tematik- olarak da tertip edilmişlerdir.⁵⁴

Tabakât türündeki ricâl kitaplarının bilinen ilk musannifleri ve eserleri şunlardır:

1. Heysen b. 'Adiyy et-Tâ'î (ö. 207/822) *Tabakātu'l-fukahā ve'l-muhaddisîn*
2. Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Medenî (ö. 207/823), *et-Tabakât*
3. Muhammed b. Sa'd ez-Zührî (ö. 230/845), *et-Tabakātu'l-kubrā*
4. Halife b. Hayyât (ö. 240/854-55), *et-Tabakât*
5. İmam Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), *et-Tabakât*

Bu kaynaklar, kurguları ve içerikleriyle tabakât türü teliflere model teşkil etmişlerdir. Nitekim yukarıdaki listenin teşekkülünün üzerinden uzunca bir süre geçmeden bunlarla aynı ya da bunlara yakın taslaklarla şairler, nahivciler, kıraat ve mezhep alimleri tabakâtları oluşturulmuştur.⁵⁵ Bu kaynaklar, tefsir tarihine münhasır olmamakla birlikte İslami ilim geleneğindeki ilim insanı profilinin birden fazla alanda uzmanlaşmayı talep etmesi nedeniyle tefsir tarihiyle ilgili bilgiler de içerebilmektedirler. Şu hâlde tefsir tarihi, bu kaynaklardan da veri temin edebilir. Örneğin Hanefî fakihlerin biyografilerinin anlatıldığı *Tabakātu'l-Hanefiyye*'de Fakih Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) müfessir sıfatıyla tefsir telif ettiği kaydedilmiştir.⁵⁶

⁵² Muhammed b. Bekr b. İbrahim Ebu Bedr, *İlmu tabakâti'l-müfessirîn neş'etuhû ve tetavvuruhû* (Taif: Dâru't-tarafeyn, 2010), 11-15.

⁵³ Ebu Bedr, *İlmu tabakâti'l-müfessirîn neş'etuhû ve tetavvuruhû*, 15-16.

⁵⁴ İbn Ebî Ya'lâ bu kitabının ilk iki cildinin tamamında ve üçüncü cildin başında Hanbeli alimlerin ilk iki tabakasını anlatmaktadır ve biyografilerin tertibinde karma yöntem esas alınmıştır. bk. Ebü'l-Hüseyn Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakātu'l-Hanābile I-II-III* (Suudi Arabistan: el-Emānetu'l-āmmē li'l-ihitfāl bimurūri mieti āmm alā te'sisi'l-memleke, 1999).

⁵⁵ Suyûtî, *el-Itkân*, 2/1227-1239.

⁵⁶ Alâeddîn Ali b. Emrillah Kınahzade Ali Efendi, *Tabakātu'l-Hanefiyye* (Bağdad: Dîvānu'l-Vakfi's-Sünnî, 2005), 2/70.

Tefsir tarihinde tabakât türü eser telifi, Suyûtî'nin *Tabakātu'l-müfessirîn*'iyle başlamış,⁵⁷ onu Dāvūdî'nin (ö. 946/1540) telifi izlemiştir; sonrasında Edirnevî (ö. ?)⁵⁸ aynı isimle kronolojik tertibi esas alan bir tabakât kaleme almıştır.⁵⁹ Suyûtî ve Edirnevî'nin tabakâtları türlerinin ilk örnekleridir. Suyûtî'ninki ilk alfabetik, Edirnevî'ninki ise ilk kronolojik tabakâttır. Goldziher'e (ö. 1921) kadar tefsir tarihi yazımı, bu aksta ilerlemiştir; Goldziher'le birlikte tematik/konulu tefsir tarihi türüne evrilmiştir.⁶⁰ Ancak teyit makamında tekrar edersek bu tasnifte her bir kategorideki eserler, diğer kategorilerden nitelikler de taşırlar, bir başka ifadeyle bu tasnifteki eserler aslında geneli itibarıyla karma tasnif örnekleridir. Tefsir mukaddimelerindeki tefsir tarihi verileri de karma tasnifi haizdir.⁶¹

a. Alfabetik Tabakât Türü Örnekleri

1. Celaledin es-Suyûtî (ö. 911/1505), *Tabakātu'l-müfessirîn*
Suyûtî bu eserde müfessirleri dört gruba ayırmıştır:

- a. Sahabe
- b. Tābî'ün
- c. Rivayet ve dirayet (memdūh te'vîl) ehli (Sünnî) müfessirler
- d. Mu'tezilî, Şî'î ve bidat ehli fırka müfessirleri

⁵⁷ Esasen Suyûtî daha önce *el-Itkân*'da *Tabakatu'l-müfessirîn*'e esas teşkil ettiğini düşündürecek müfessirlerin tabakaları hakkında bilgiler vermiştir. Fakat bu ünite bir 'Ulümü'l-Kur'an bahsi niteliğindedir. bk. Suyûtî, *el-Itkân*, 2/1227-1239. Ayrıca Suyûtî'nin ömrü *Tabakakātu'l-müfessirîn*'i bitirmesine kifayet etmemiş, bu eser öğrencisi Dāvūdî tarafından tamamlanmıştır. Dāvūdî'nin kendi eseri gerek tasnif gerek içerik bakımından Suyûtî'nin eserinin istinsahı görünümündedir. Bu bakımdan onun orijinal bir eser telif ettiği hususu tartışmalıdır. bk. Bilal Delieser, "Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddin Muhammed b. Ali ed-Davudi ve Tabakatu'l-Müfessirîn Adlı Eseri", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, 75.

⁵⁸ Doğumu ve vefat tarihi bilinmeyen Edirnevî, eserin sonuna bu eseri 1095/1684 yılında tamamladığı yönünde bir kayıt düşmüştür. Bununla birlikte biyografi kaynakları Edirnevi ismiyle Mehmed b. Mehmed Edirnevî'yi kaydetmektedir ki onun ölümünü daha erken bir tarihe (ö. 1050/1640) sabitlenmektedir. Buna mukabil kaynaklar Adanavî ismiyle bir tefsir tabakâtı yazarından bahsetmektedir ki söz konusu yazarın Adanavi ismiyle kayıtlara geçtiği düşünülmektedir. bk. <https://ketabonline.com/ar/books/55121/read?part=1&page=7&index=1120617/1120622%2F15/02/2026>. Ayrıca müellifin eseri için bk. <https://shamela.ws/book/6729> 16/02/2026.

⁵⁹ Ebu Bedr, *İlmu tabakātî'l-müfessirîn neş'etuhū ve tetavvuruhū*, 20-21.

⁶⁰ Ömer Kara, "İdeal Tefsir Tarihi Yazımı", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, 384-387.

⁶¹ Tefsir mukaddimleri müfessirîn eseri hakkındaki teknik bilgileri not ettiği, okura esere ilişkin perspektif sunduğu ve onu, bilişsel olarak metni okumaya hazırladığı önsel yazılardır. Müfessir mukaddimede eserini konu, amaç, kapsam ve yöntem bakımından tanıtır; bu sırada referans aldığı tefsir geleneğine atıflar yapabilir ki bu bağlamda tefsir mukaddimleri, genel olarak müfessirîn onaylayıp kendisini nispet ettiği tefsir eğilimini mezmûm addettiği müktesebatla birlikte verir. Bu itibarla tefsir mukaddimleri, tefsir tarihi sicilleri mesabesindedir. Fakat bu siciller, eklektiktir; ayrıca tefsir ilminin tarihsel seyriyle alakalı sınırlı bilgiler içerirler. Buna rağmen söz konusu mukaddimler Osmanlı, Uzak Doğu ve Orta Afrika tefsir mirası gibi halihazırdaki tefsir tarihi temel kaynaklarının ihmal ettiği tefsirle ilgili tarihsel konuları içerdiklerinden son derece önemlidirler. Örneğin İbn 'Atiyye, mukaddimesinde kendisinden önceki tefsir geleneğini ana hatlarıyla özetlemiştir. Bu konuda somut bir örnek olması açısından Mehdevî hakkında tespitleri okunabilir. bk. Ebu Muhammed İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-veciz fi tefsiri'l-Kitābi'l-'Aziz* (Beyrut: Dāru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2001), 1/34. Tefsir tarihi açısından dikkat çekici örneklerden biri de İbn Cüzey'in birinci mukaddimesidir. İbn Cüzey bu mukaddimede konu başlıkları açarak tefsir ve tefsir tarihi hakkında son derece sistematik bilgiler vermiştir. O, bu mukaddimenin üç başlığında tefsir tarihinin ilgisini çekecek bilgilere değinmiştir. Bunlar, Kur'an'la Alakalı İlim ve Sanatlar, Müfessirlerin İhtilaf Gerekçeleri ve Müfessirler Hakkında isimleriyle açtığı başlıklardır. Müfessirlere tahsis ettiği başlıkta İbn Cüzey, seleften başlayarak tefsir tabakâtını her dönemin ve türün öne çıkan isimleriyle birlikte vermiştir. Ayrıca klasik tasnife uyarak tefsir müktesebatını temel yöntem açısından rivayet ve dirayet genel terimleri altında tasnif etmiş, devamında da Endülüs müfessirleri hakkında kronolojik bir liste vermiştir. Bu liste, aynı zamanda onun tefsirdeki kaynaklarıdır. Ayrıca o, doğudaki tefsir müktesebatından, özellikle Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) ve Gaznevî'nin (ö. 582/1186) tefsirlerinden çeşitli açılardan yararlandığını belirtmektedir. Bu veriler, özeldir İbn Cüzey'in ilmi şahsiyetinin teşekkülü ve eserinin hangi akıl yapılarına ve ilmi kültüre istinat ettiğini belirlenmesi genelde ise İbn Cüzey'e kadar Endülüs'teki tefsir faaliyetlerinin diyalektik olarak okunabilmesi açısından önemlidir. bk. İbn Cüzey, Kur'an ilimleri ve Arap Dili hakkında açtığı başlıklarda da bu ilimlerin öncü isimlerini ve eserlerini zikretmiştir. bk. İbn Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulūmi't-tenzil* (Beyrut: Dāru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1995), 1/3-14.

2. Muhammed b. Ali Ahmed ed-Dāvūdî (ö. 946/1505) *Tabakātu'l-müfessirîn*⁶²: Bu eser gerek içerik gerek format bakımından Suyütî'nin eserinin genişletilmiş bir versiyonu görünümündedir.
3. Ebu Sa'îd San'ullah el-Kūze el-Kenānî (ö. 980/1572), *Tabakātu'l-mufessirîn*⁶³
4. Giritli Sırrı Paşa (ö. 1313/1895), *Tabakāt ve Ādāb-ı Müfessirîn*⁶⁴
5. Adil Nuveyhiz, *Mu'cemu'l-mufessirîn min sadri'l-İslami hatte'l-'asrî'l-hâdır*: Bu eser, tefsir ilmiyle iştigal eden iki bin kadar âlimin hayat hikâyesini, eser telif etme şartı aramaksızın anlatan ansiklopedik bir biyografi mahiyetindedir; ayrıca Suyütî, Dāvūdî ve Edirnevî'nin tabakāt telifleri hakkında bilgiler içermektedir. Dolayısıyla bu eser, tefsir tarihi edebiyatının yanı sıra tefsir tarihi ilmiyle ilgili de bir perspektife sahiptir.⁶⁵

b. Kronolojik Tabakāt Türü Örnekleri

1. Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî (ö. 1095/1684'ten sonra), *Tabakātu'l-müfessirîn*⁶⁶
2. Bergamalı Ahmed Cevdet Bey (ö. 1929), *Tefsir Tarihi*⁶⁷
3. Seyyid Hasan es-Sadr (ö. 1935), *Te'sisu's-Şî'a li 'ulūmi'l-İslam*⁶⁸
4. Kâsım el-Kaysî (ö. 1374/1955), *Tārihu't-tefsir*⁶⁹
5. Muhammed Muhsin Nezūlî es-Samarrâî Ağa Bozorg Tahranî (ö. 1970), *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*⁷⁰
6. Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971), *Büyük Tefsir Tarihi*⁷¹

⁶² Dāvūdî'nin bu eseri, aslında hocası Suyütî'nin eksik bıraktığı telifin tamamlanmış halidir. Dolayısıyla eser gerek şekil gerekse içerik itibarıyla Suyütî'nin tabakâtıyla örtüşmektedir. Dāvūdî referans göstererek yedi yüz dört müfessirin biyografisine kısaca; eserlerine ise görece daha detaylı değinmektedir. bk. Ebu Bedr, *İlmu tabakāti'l-müfessirîn neş'etuhū ve tetavvuruhū*, 34-37.

⁶³ Eser, günümüze ulaşmamıştır; fakat Dāvūdî'nin eserine plan bakımından yakın olduğu düşünülmektedir. bk. Ebu Bedr, *İlmu tabakāti'l-müfessirîn neş'etuhū ve tetavvuruhū*, 38.

⁶⁴ Eserin dili, -bugün Osmanlı Türkçesi tabir ettiğimiz- Türkçedir. Yazarın *Tefsir-i Sure-i Meryem* adlı eserinin girişindeki bu kısım, 1312 Rumi yılında otuz sayfalık bir risale olarak yayımlanmıştır. bk. Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 135-137.

⁶⁵ Nuveyhiz, araştırmacılara pratik faydalar sağlamak için eserinin sonuna genel bir indeks; her maddenin başına da o maddenin iç düzenini gösteren bir kılavuz liste eklemiştir. Kılavuz listeyi, müfessirlerin isimlerinin ilk harfi madde başlığı olduğu için sırasıyla takip eden harflere göre gruplamış, her bir grubun kitaptaki yerini, o gruptan seçtiği meşhur bir müfessirin ismiyle göstermiştir. bk. Adil Nuveyhiz, *Mu'cemu'l-mufessirîn min sadri'l-İslami hatte'l-'asrî'l-hâdır* (Lübnan: Muessesetu Nuveyhid es-sekâfiyye, 1983).

⁶⁶ Edirnevî'nin başlangıcından yaşadığı döneme kadarki tefsir sürecini yüzyıllara bölerek anlattığı bu eserde 638 kadar müfessirin biyografisi verilmiştir. bk. Ahmed b. Muhammed el-Adanāvî, *Tabakātu'l-mufessirîn* (Medine: Mektebetu'l-ulūm ve'l-hikem, 1997); Ebu Bedr, *İlmu tabakāti'l-müfessirîn neş'etuhū ve tetavvuruhū*, 39-43.

⁶⁷ Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 163-166.

⁶⁸ Eser aslında İslami ilimlerle alakalıdır. Fakat yazar, erken dönem Şî'i tefsir yazını ve tabakâtını da burada kısım-anlatmıştır.

⁶⁹ Esasında ders kitabı olarak telif edilen bu eser, üç üniteden oluşmaktadır: Birinci ünite tefsir tarihi, ikincisi Ulumu'l-Kur'an'a dair eserler, üçüncüsü ise bazı önemli tefsirlerin tanıtımıyla alakalıdır. Kaysî, müfessirleri de üç gruba ayırmaktadır: Rivayetleri sahih-sakim ayrımı gözetmeden nakledenler, Arap dili ve belagatini esas alıp rivayetleri tenkit, tahlil ve tahkik etmek kaydıyla bir tefsir aracı olarak kabul edenler ve bu iki anlayışı sentezleyen müfessirler. bk. Mustafa Şentürk, "Tefsir Tarihi Açısından Kasım el-Kaysî'nin Tārihu't-Tefsir Adlı Eseri", *Tefsir Tarihi Yazını Sempozyumu*, 155-172.

⁷⁰ Bu kitapta da tefsir tarihi kısmen anlatılmıştır.

⁷¹ Bu eser, iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım tefsir usulü hakkındadır. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakātu'l-mufessirîn* adındaki ikinci kısım ise tefsir tarihine tahsis edilmiştir. Burada yazar ilk olarak tabakalar üstü on beş sahabelden "mümtaz tabaka" diye bahseder; ardından on dört tabaka halinde tefsir tarihini anlatır. Her tabakayı da müfessirlerin vefat tarihlerine göre düzenler. Son tabakayı ise kendi coğrafyasına tahsis eder. Bu önemlidir; zira Türk müfessirler ve Türkiye'de tefsir olgusu tefsir tarihi müktesebatına kazandırılmıştır. Ayrıca Bilmen, eserinin sonuna üç ayrı alfabetik liste eklemiştir. İlki, iki bölümden oluşur. Birincisi 663 tefsir ve müfessirlerinin, ikincisi ise ayrıca kırk altı tefsirin dökümünü içerir. Üçüncü liste ise 489 'ulumu'l-Kur'an kitabını ve müelliflerini kapsamaktadır. Bilmen de Mevlânâ Tāhîrî' andıran bir yöntemle bölüm aralarına değil de bazı

7. Mevlâna Muhammed Tâhir (ö. 1407/1986), *Neylu's-sâirîn fî tabakâti'l-mufessirîn*⁷²
8. Muhammed el-Fâdıl b. 'Âşûr (ö. 1970), *et-Tefsîr ve Ricâluhû*⁷³
9. Abdurrahîm Akîkî Bahşayeşî (ö. 2012), *Tabakât-e Mofesserâne Şie*: Tefsir tarihini on beş tabakaya ayırarak Şî'î tefsir edebiyatını detaylı bir şekilde anlatan bu eser, Şî'î tefsir tabakâtının ilk nüvesidir.⁷⁴

3.2. Tematik Tefsir Tarihi Edebiyatı

1. Ignaz Goldziher (ö. 1921), *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung: Mezâhibu't-tefsîrî'l-İslâmî* adıyla Arapçaya çevrilen bu kitap tematik tefsir tarihinin ilk örneğidir. Zehebî ve Cerrahoğlu gibi tefsir tarihi yazarları bu kitabı model almışlardır.

Bu kitaptan Goldziher tefsir tarihini altı üniteye ayırmıştır:

- a. Tefsirin İlk Dönemi
- b. Rivayet Tefsiri
- c. İtikadi Düşünceler/Akîde Işığında Tefsir: Rey Ekolü Mezhebi/Yöntemi
- d. İslam Tasavvufu Işığında Tefsir
- e. Dini Fırkalar Işığında Tefsir
- f. İslam Çağdaşlığı Işığında Tefsir

Yukarıdaki şablonun en dikkat çekici yönü, dirayet tefsirini, şeklen dörde ama mahiyet itibarıyla ise ikiye ayırması ve reyi/dirayeti itikadi kırılmalarla başlatmasıdır. Buna göre dirayet tefsiri, esasında ulûhiyet kavramı hakkındaki tartışmaların tefsirdeki uzantısıdır; dolayısıyla tefsire, mezhep olgusunun kazandırdığı bir açılmıdır. Bu tespitine uygun olarak Goldziher bu ünitenin alt başlıklarını şu şekilde düzenlemiştir:

- a. Mu'tezile ve Karşıtları

müfessirlerle ilgili, o müfessirlerin hemen ardından "lahika" ve "zeyl" isimindeki notlarla ana temada anlatmadığı detayları vermiştir. bk. Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 178-184; Ömer Dumlu, "Tefsir Tarihi Yazıcılığı Açısından Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-Müfessirin Adlı Eseri Üzerine", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, 138-154.

⁷² Ashında on dört asırlık tefsir müktesebatını anlattığı bu eser, yazarın *Murşidu'l-hayrân li 'ulûmi'l-Kur'an* isimli eserinden çıkartılıp yayımlanmıştır. Eserin dikkat çekici yönlerinden biri her asrın sonundaki "Bu Asrın Meziyetleri" başlığıdır. Söz konusu asrın karakteristiği bu başlıkla anlatılır. Ayrıca yazar kendi coğrafyası olan Hint kıtası müfessirlerine özel bir konu tahsis eder. bk. Mevlana Muhammed Tâhir, *Neylu's-sâirîn fî tabakâti'l-mufessirîn* (Lahor: Mektebetü'l-Yemân, 2000).

⁷³ İbn Âşûr, tefsirin tanımıyla başladığı ders kitabı niteliğindeki bu eserinde önce Yahya b. Sellâm ve Taberî'ye özel başlıklar açarak rivayet tefsirini anlatmakta; "Buhârî'den Mu'tez'e" başlığıyla da rivayet tefsirini sonlandırmaktadır. Bundan sonra ise dönemleri, tefsire yeni yönelimler ve açılımlar kazandıran müfessirler üzerinden tertip etmiştir. Nitekim buradaki ilk başlık "Abdulkâhîr'den Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'ye", şeklindedir. Bu aşamadan sonra ise Razi, Beydâvî, İbn 'Arafe, Ebu's-su'ûd ve tefsirlerini ayrı ayrı incelemiş, bu tekniği *Ruhu'l-me'ânî* tefsirine kadar sürdürmüştür. Sonra konulu tefsir tarihi yazımını çağrıştıracak bir üslupla çağdaş Kur'an tefsiri yönelimlerini sebeplerine de göndermede bulunacak şekilde "Nahdatu'l-İslam" ve "el-İslâhu'd-dinî" başlıklarında anlatmış, eserini bu akımın kurucu temsilcileri Afgânî, Abduh ve bu anlayışın tefsir pratiğindeki somut nüvesi *Menâr Tefsiri*'yle bitirmiştir. bk. M. Fâdıl b. 'Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâluhû* (Kahire: Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye, 1970); Ebu Bedr, *İlmü tabakâti'l-müfessirîn neş'etuhû ve tetavvuruhû*, 52-53.

⁷⁴ Bahşayeşî bu esere, Sünnî muhitteki tabakât örnekleri gibi tefsirin mahiyetine dair kavramsal bir çerçeve çizerek başlamış; ardından Farsça telif edilen tefsirleri sıralamış, sonra da Kur'an tarihini ve müfessirlerin bilmesi gereken ilimleri saymış; akabinde oryantalistlerin Kur'an'la ilgili itiraf mahiyetindeki değerlendirmelerini kaydetmiş; bundan sonra tabakât meselesine yoğunlaşmıştır. Behşayeşî'ye göre tefsirin kaynakları Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt imamlarıdır. Bahse konu tasnif kelimenin tam anlamıyla mezhebidir. Nitekim Behşayeşî, ilk üç nesille birlikte -zaman kaydı koymaksızın- Ehl-i Beyt imamlarını tabakalar, dolayısıyla tarih-üstü saymıştır. Ona göre İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Ubey b. Ka'b, Ebu Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Sa'îd b. Cübeyr, İkrime (ö.105/723), Mücâhid, Tāvūs b. Keysân (ö. 106/725), Atâ b. Ebî Rebah (ö. 114/732) ve Süddî (ö. 127/745) ilk Şî'î müfessirlerdir. Bu çerçeve kaynağı itibarıyla tefsiri Şî'î yönelime indirgemektedir. Nitekim yazar, bu isimlerin, mezheplerin teşekkülünden önce yaşamış olmasına itibar etmemiş, tam aksine imameti, tüm İslami tarihi Şî'a ve muarızlarının tarihi cihetinden okumuş; dirayeti de Tûsî (ö. 460/1067) ile başlatmıştır. bk. Aslan Habibov, "Çağdaş Şii/İmâmî Tefsir Tarihi Yazıcılığı", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, 224-234.

b. Taberî ve Hanbelilerin Baskısı

Goldziher, Taberî'yi ve tefsiri *Câmi'ü'l-beyân*'ı, rey tefsiri ünitesinde özel bir başlıkta incelemekte ve bu tefsiri, rivayetle dirayetin ideal ölçütlerde harmanlandığı ilk örnek addetmektedir. Doğruluğu farklı açılardan tartışılabilir ama bu, olgusal bir tespittir. Fakat bu tespit, bunun ötesinde manalar telkin edebilir. Çünkü Goldziher, Zemahşerî-Râzî (ö. 606/1210) etki-leşimini '*Keşşâf*, içerdiği teolojik problemler İbn Müneyyir tarafından damıtıldığı haliyle okun-malıdır.' şeklindeki kaziye üzerinden görmektedir ki bu perspektif, klasik Sünnî perspektiftir. Bu eserde ilk bakışta dikkat çeken ikinci bir husus ise Goldziher'in, işârî tefsirden sonra tekrar "Dini Fırkalar Işığında Tefsir" başlığıyla mezhebi tefsire dönmesi ve burada Şî'î ve Harici te'vîli aşırı yorum sadedinde sunmasıdır.⁷⁵

2. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1977), *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*: Zehebî, tefsir tarihi hakkındaki İslam dünyasında bilinen ve referans alınan bu eserin mukaddimesinde tefsir ve tevil terimleri üzerinde yoğun bir şekilde durmuş, tedvin dönemine kadarki süreci tüm tefsir tarihi kitaplarındaki gibi 'Hz. Peygamber/sahabe ve tâbi'ün dönemlerinde tefsir' şeklinde kronolojik bir tasnife tabi tutmuş;⁷⁶ tedvin döneminde ise rivayet ve dirayetin tedvinine dair dört fasıl açmıştır. Bunlardan ilki rivayet tefsiri ve bu tür tefsir örneklerine, ikincisi rey tefsiri-nin mahiyeti ve kurallarına, üçüncüsü -açıkça belirtmese de- memdûh reye, sonuncusu ise mezmûm reye dairdir. Zehebî, rivayet tefsiri sadedinde Taberî'den Suyûtî'ye sekiz isimden; memdûh rey bahsinde Râzî'den Âlûsî'ye (ö. 1270/1854) on müfessirden bahsetmiştir. Oradan mezmûm rey addettiği örneklere geçmiş, bu çerçevede Mu'tezilî tefsirden Kadı Abdulcabbar (ö. 415/1025), Murtezâ (ö. 436/1045) ve Zemahşerî'yi zikretmiş; sonra da sırayla öne çıkan kolları üzerinden Şî'î, Haricî, sûfi, felsefî, fikhî, ilmî ve çağdaş tefsiri anlatmıştır.

Zehebî, rivayet tefsirini Sünnî tefsir örnekleriyle sınırlamıştır; örneğin Kummî'yi riva-yet kategorisinde değinmemiştir, aynı şekilde Râzî'nin tefsirinden övgüyle bahsederken Ze-mahşerî'nin tefsirini mezhebî addetmiştir.⁷⁷ Çağdaş dönemin tefsirine bakışı da selefi renkler taşır. Son ciltte ise Goldziher'i çağrıştıracak şekilde geriye kıvrılıp mezhebî tefsir olgusunu "il-had" kavramı ekseninde mezmûm rey sadedinde yeniden ele almıştır.⁷⁸

3. Muhammed Hâdî Ma'rifet (ö. 2007) *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*: Bu eser, Şî'î dünya-nın önde gelen tefsir tarihi örneklerindedir. Hâdî Ma'rifet bu eserde her bir temayı kronolojik tertibe de uygun düşecek şekilde -ki tabaka terimini anımsatmaktadır- "merhale" terimiyle be-lirtmiştir. Onun bu eserdeki konu şeması şu şekildedir:

- a. Tefsir: Yazar, bu üniteyi tefsir, te'vîl ve tercümenin mahiyetine ayırmıştır.
- b. 1. Aşama: Hz. Peygamber'in tefsiri
- c. 2. Aşama: Sahabe tefsiri. Yazar, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, 'Ubey b. Ka'b ve b. Abbas'a bu üniteye özel başlıklar açmıştır.
- d. 3. Aşama: Tabi'ün
- e. 4. Aşama: Tebe'i't-tâbiîn
- f. 5. Aşama: Ehl-i Beyt'in tefsirdeki rolü

⁷⁵ Kitabın planını incelemek için bk. Ignaz Goldziher, *Mezâhibü't-tefsiri'l-İslâmî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Ka-hire: el-Merkezu'l-kavmî li't-tercüme, 2013); Abdullah Aygün, "Goldziher ve M. H. ez-Zehebî'nin Tefsir Tarihi Yazıcılığına Tesiri" 18/18 (Aralık 2020), 119-146.

⁷⁶ Zehebî, *et-Tefsîru ve'l-mufessirûn*, 1/27-103.

⁷⁷ Zehebî, *et-Tefsîru ve'l-mufessirûn*, 1/206-211, 304-346.

⁷⁸ Zehebî, *et-Tefsîru ve'l-mufessirûn*, 2/363-458; Düccane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası – Bir Histogramik Eleştiri Denemesi" *İslamiyat* 2/4 (1999), 71; Mustafa Öztürk, "Modern Tefsir Tarihine İlişkin Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve et-Tefsîru ve'l-Mufessirûn Örneği", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, 247-274.

g. 6. Aşama: Tematik tefsir tarihi

Altıncı aşama yazarın kronolojik yazın türünden tematiğe geçiş yaptığı bölümdür. Yazar burada tefsir edebiyatı türlerini rivayet tefsirleri, içtihadî tefsirler ve cāmi' (her iki tefsir yöntemini içeren) tefsirler şeklinde üç ana gruba ayırmış ve her bir grubun önemli örneklerini zikretmiştir. Ma'rifet, Şî'î olmakla birlikte mezhebi taassuba kapılmamış, Sünni ve Mu'tezilî müfessirlere de menfi bir değer atfında bulunmaksızın yer vermiştir. Diğerlerinden farklı olarak o, tefsir okullarını tedvin dönemine tarihlendirmiş ve bu dönemde beş tane tefsir ekolünün ortaya çıktığını kaydetmiştir. Ona göre bu ekoller Mekke (İbn Abbas), Medine (Ubey b. Ka'b), Küfe (İbn Mes'ūd), Basra (Ebu Mūs'e'l-Eş'arî) ve Şam (Ebu'd-Derdā) ekolleridir.⁷⁹

4. İsmail Cerrahoğlu (ö. 2022), *Tefsir Tarihi*: Bu eser, tematik tefsir tarihi alanında ülkemizde yazılan ilk eserdir; ancak konu şeması, tefsir olgusuna normatif bakışı ve kronoloji hatalar bakımından Zehebî'nin eserini çağrıştırmaktadır.⁸⁰ Bu kitap, kendinden sonraki Türkçe tematik tefsir tarihi edebiyatını konu ve yapı açısından etkilediği için Türkiye'de özel bir yere sahiptir.

5. Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*
6. İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi*
7. Muhammed b. Seydî Muhammed Mevlay (?), *et-Tefsir ve'l-mufessirün bi Bilādi Şenkît*: Yazar, bu eserinde hicrî on iki-on dördüncü asırlar arasında Moritanya öze-
linde tefsir olgusunu anlatmaktadır.
8. Muhammed Rızık Abdunnāsır (ö. 1960), *A'lāmu'l-mufessirîn fi'l-mağribi'l-'Arabî* (Doktora tezinden çıkartılmış): Bu eserde Muhammed Rızık, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya'daki tefsir hareketleri incelemektedir.

3.3. Tefsir Tarihi ve Tarih Usulü İçin İleri Okumalar Listesi Önerisi

1. Theodor Nöldeke, *Tārihu'l-Kur'an*
2. Ignaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri* (çev. Mustafa İslamoğlu)
3. Emin el-Hülî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metot*, (çev. Mevlüt Güngör)
4. W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*
5. Johannes Marinus Simon Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*
6. Muhammed el-Muhtar Veleddin Ebbāh, *Tārihu'l-kirā'ât fi'l-mağribi ve'l-mağrib*
7. Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsir: Esāsiyyetuhū ve itticihātuhū*
8. Muhammed Ābid el-Cābirî, *Kur'an'a Giriş*
9. Nasr Hamid Ebu Zeyd, *Kur'an'a Akılcı Eğilim*
10. Keith Jenkins, *Tarihi Yeniden Düşünmek*
11. J. J. G. Jansen, *Kur'an'a (Bilimsel-Filolojik-Pratik) Yaklaşımlar*
12. Celal Kırcı, *Kur'an'a Yönelişler*
13. Düccane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası – Bir Histografik Eleştiri Denemesi" *İslâmiyât* 2/4 (1999) 51-73.
14. Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Tefsir Kültürümüz*
15. Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*
16. Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*
17. Fethi Ahmet Polat, *Kur'an'a Yaklaşımlar/Çağdaş İslam Düşüncesinde Bilal Gökkır* (ed.), *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*

⁷⁹ Muhammed Hādî Ma'rifet, *et-Tefsiru ve'l-mufessirün* (Meşhed: el-Cāmi'atu'r-Rıdaviyye li'l-'ulūmi'l-İslāmiyye, ts.).

⁸⁰ İki çalışma arasındaki benzerlik noktasında söz konusu iki kitabın planını mukayese etmek dahi yeterli olabilir. bk ve karşı. Zehebî, *et-Tefsiru ve'l-mufessirün*; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*.

18. Mustafa Karagöz, (ed.), *Tefsir Tarihi Yazımı*
19. Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazıları*
20. Muhammed b. Bekr Ebu Bedr, *‘İlmu Tabakāti’l-mufessirîn neş’etuhū ve tetavvuru-ruhū*
21. Nāile Sellînî Rādavî, *et-Tefsîr ve mezāhibuhū*
22. Abdulkadir Muhammed Salih, *et-Tefsîr ve’l-mufessirūn fi’l-‘asri’l-hadîs*
23. Fehd b. A. b. Süleyman er-Rumi, *İtticāhātu’t-tefsîr fi’l-karni’r-rābi’ ‘aşar*
24. Ali Ekber Babai, *Tefsir Ekolleri*
25. İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur’an’a Yaklaşımlar*
26. Esra Gözeler, *Kur’an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*
27. Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyâtın Kaynak ve Bilgi Değeri*
28. Abdullah Aygün, “Goldziher ve M. H. ez-Zehebî’nin Çağdaş Tefsir Tarihi Yazıcılığına Tesiri”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (8Aralık 2020): 119-146.

Sonuç

Bu çalışma tefsir tarihi edebiyatındaki kronik sorunların önemli bir kısmının tefsir tarihinin mahiyeti hakkında bir uzlaşımın bulunmayışından kaynaklandığı önermesinden hareket etmiş ve bu bağlamda ilk iş olarak bizatihi tefsir tarihi terimini tanımlamayı önermiş ve bunu mümkün olduğu ölçülerde tecrübe etmiştir. Bu, gereklidir. Zira her tanım, aynı zamanda onu tanımlayan ve bu tanıma kabul eden için disipline edici bir unsurdur. Tefsir tarihi, bu itibarla ivedi bir şekilde tanımlanmaya ihtiyaç duymaktadır. Mevcut tefsir tarihi edebiyatı söz birliği etmişçesine konularını tefsir tarihinin tanımı yerine tefsir ve te’vîlin mahiyetiyle başlatmıştır. Tefsir tarihinin meseleleri ve sınırlarının belirlenmesi açısından bu, son derece isabetli bir tercih olmakla birlikte yerinde değildir. Zira bu terimlerin izahı tefsir tarihinin tanımı ve tanıma ilişkin ilintiler kapsamında yapılmalıdır. Bu itibarla tarih usulüne de uygun olarak bu terimlerin izahına tefsir tarihinin tanımı takdim edilmelidir. Yoksa halihazırdaki tefsir tarihi edebiyatında olduğu üzere bu kavramlar, özellikle de te’vîl kavramının operasyonel kullanıma hizmet edecek bir muhtevayla -ki muhteva sabit tutulduğu örneklerde bu iş üsluba havale edilmiştir- sunulduğu tartışması haklı olarak vuku bulacaktır. Kaldı ki tefsir tarihi eleştirilerinin serimlediği bulgular, bunun mevcut tefsir tarihi edebiyatında gözlemlenen olgusal bir hakikat olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu hipotetik bir tespit değildir. Nitekim bu edebiyat özellikle te’vîl terimi bağlamındaki tasnifte te’vîlin menfi örnekleri sadedinde bir tanımlama olarak mezmûm te’vîli, ötekileştirici bir enstrümana dönüştürmekte ve kendi yaslandığı zihniyete buradan meşruiyet temin edip karşısındaki -en hafif tabiriyle- türedi ilan etmektedir. Buna bağlı olarak da tefsir tarihi pratiğinde anakronizm vakaları ve çelişkiler tezahür etmektedir. Oysa genelde tarih ilminin, özelde ise bilim tarihinin bir dalı olması hasebiyle tefsir tarihinden beklenen tarihsel olayları objektif bir bakışla serimlemek, yani betimlemektir. Mevcut tefsir tarihi edebiyatı bu külli kaideyi ihlal etmektedir.

Bu çalışmanın önermesine dönersek söz konusu problemlerin kaynağında tefsir tarihinin üzerinde uzlaşmış, etrafını cami, ağyarını mâni bir tanımının yapılmamış olması yatmaktadır. Tanımın etrafını cami olması, nesnesini kuşatması; ağyarını cami olması ise konusunu asli asli mecranda tutması anlamına gelmektedir. Bunun için tanım hem açıklayıcı olmak hem de bir disiplin vazetmek durumundadır. Bu bağlamda tanım, bu huşuları ihtiva ve tembih edecek bir içeriğe ve dizime sahip olmalıdır. Burada tecrübe edilen tanımda, bu gayeyi öncelenmiştir.

Yukarıdaki tespitler ve değerlendirmeler sonucunda bu çalışmada tefsir tarihi ilmi için şu şekilde bir tanım önerisi sunulmuştur:

Tefsir tarihi, bilim tarihi kategorisinde, tarih ilmi usulü çerçevesinde tefsirin tarihteki ahvalinden tefsir olguları olmaları hasebiyle bahseden betimleyici bir ilimdir.

Tanımdaki her bir kayıt, tefsir tarihini açık-seçik hale getirmeye yönelik yine tefsir tarihinin özsel ve arızı niteliklerinden alınmış fasıla ve hassalardır. Dolayısıyla bu kayıtlardan maksat, tefsir tarihini bir yandan teşhis etmekten öte yandan da benzerinden temyiz etmektir. Bazı kayıtların farklı lafızlarla mükerrer kullanımı ise pratikte kendilerine duyulan ihtiyacın teyidi kabilindedir. Bu meyanda olmak üzere betimleyicilik kaydı, ahval kaydı bu kaydı da içermesine rağmen özellikle konmuştur. Tefsir tarihinin ahval kaydı betimleyicilik ilkesine ek olarak bu ilmin nakli bir ilim olduğunu belirtmek için tekrar edilmiştir. Tefsir tarihinin tarih ve bilim tarihiyle ilişkisini belirten kayıtlar da aynı şekilde bu ilmin cinslerini göstermeleri hasebiyle tanımlayıcı ifadelerdir; fakat burada bu ilmin faaliyetlerini tarih usulünün koyduğu külli kaideler çerçevesinde yürüteceğine ilişkin bir teyit işlevi de görmektedirler.

Son söz olarak bu tanım, henüz bir öneri olması hasebiyle saltık değildir. Fakat tefsir tarihi ilminin mahiyeti konusunda eleştirel bir değerlendirmeyi içermesi itibarıyla önemlidir. Nitekim ülkemizde ve İslam coğrafyasında, hatta müsteşrikler bağlamında tefsir tarihi yazımı ilkeleri konusunda önemli öneriler içermekte ve konuyu ilgililerin gündemine taşımaktadır.

Kaynakça

- Adanāvî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakātu'l-mufessirîn*. Medine: Mektebetu'l-ulüm ve'l-hikem, 1997.
- Akalın, Şükrü Halûk (ed.). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Basım, 2011.
- Altıntaş, Fatma Betül. *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri Tenkidi ve İslâmî Rivayetlere Uygulanması Sorunu*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Aygün, Abdullah. "Goldziher ve M.H. ez-Zehebi'nin Çağdaş Tefsir Tarihi Yazıcılığına Tesiri". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (01 Aralık 2020), 119-146.
- Bayhan, Vehbi. "Ziya Gökalp'in Kültür Değişmesi Modeli ve Günümüz Türkiye'sindeki İzduşümleri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 26 (Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı), (27 Aralık 2024) 63-74 <https://doi.org/10.32709/akusosbil.1578361>
- Baysal, Sıddık. *İslami İlimlerin Disiplinlerarası Doğası*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Baysal, Sıddık. "Mahiyeti, İmkân ve Sınırlılıkları Açısından Bilimsel Tefsir". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (31 Ekim 2019), 226-266. <https://doi.org/10.31121/tader.620721>
- Baysal, Sıddık. "Tefsirde Kültürel Antropolojik Yaklaşım". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (31 Ekim 2019), 317-356. <https://doi.org/10.31121/tader.620705>
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayınları, 11. Basım, 2013.
- Boyalık, M. Taha. 2007. "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlihi". *İslam Araştırmaları Dergisi*, 18 (01 Temmuz 2007) 73-100. <https://izlik.org/JA43CC63JM>.
- Câbirî, M. Âbid. *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Câhız, Ebu Osman 'Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyin*. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1998.
- Cehâmî, Cîrâr. *Mevsû'atu mustalahâti'l-felsefe 'inde'l-Arab*. Lübnan: Mektebetu Lübnan Nâşirün, 1998.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 6. Basım, 2012.
- Curcânî, 'Alî Ibn-Muhammad. *Kitābu't-Ta'rifāt*. ed. Muḥammad 'Abd al-Raḥmān al-Mar'asli. Beyrut: Dāru'n-Nefā'is, 4. Basım, 2018.
- Cündioğlu, Dücan. "Çağdaş Tefsir Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası' -Bir Histogramik Eleştiri Denemesi-" 2/4 (1999) 51-73.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.

- Delieser, Bilal. “Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddin Muhammed b. Ali ed-Davudi ve Tabakatü'l-Müfessirin Adlı Eseri”. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Dumlu, Ömer. “Tefsir Tarihi Yazıcılığı Açısından Ömer Nasuhi Bilmen’in Büyük Tefsir Tarihi: Tabakātu'l-Müfessirin Adlı Eseri Üzerine”. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Ebu Bedr, Muhammed b. Bekr b. İbrahim. *‘İlmu tabakāti’l-müfessirîn neş’etuhū ve tetavvuru*. Taif: Dāru’t-Tarafeyn, 2011.
- Farabi, Ebu Nasr. *İhsa’ü’l-Ulum İlimlerin Sayımı*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2024.
- Fārābî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Uzluğ. *el-Elfāzu’l-musta’melefi’l-mantik*. Beyrut: Dāru’l-Maşrık, 2002.
- Fayda, Mustafa. “Fil Vak’ası”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Fethullahi, İbrahim. *Kur’an İlimleri Metodolojisi*. çev. Kenan Çamurcu. İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Foucault, Michel. *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi, 4. Basım, 2013.
- Gazali, Ebu Hamid. *Felsefenin Temel İlkeleri*. Ankara: Vadi Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Goldziher, Ignaz. *Mezāhibu’t-tefsiri’l-İslāmî*. Kahire: el-Merkezu’l-kavmî li’t-tercūme, 2013.
- Görgün, Tahsin. “Mâhiyet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27/336-338. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Güçlü, A. Baki vd. *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002.
- Gün, Doğan. “Bilimsel Gelişmenin Temelindeki Doğu-Batı Etkileşimi”. *Memleket Siyaset Yönetim* 9/22 (1 Temmuz 2014) 263-93.
- Habibov, Aslan. “Çağdaş Şii/İmâmî Tefsir Tarihi Yazıcılığı”. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Hocaoğlu, Mustafa - Büyük, Enes. “Tefsir, Kur’an’da Sadece Murad-ı İlâhîyi mi Tespit Eder? Molla Fenârî’nin Tanımı Üzerinden Bir Araştırma”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (30 Aralık 2018), 79-108.
- İbn ‘Atiyye, Ebu Muhammed. *el-Muharreru’l-vecîz fi tefsiri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. Beyrut: Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 2001.
- İbn Cüzey el-Kelbî, Ebu Kâsım. *et-Teshîl li ‘ulūmi’t-tenzîl*. Beyrut: Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1995.
- İbn Ebî Ya’lâ, Ebü’l-Hüseyn Muhammed. *Tabakātu’l-Hanâbile*. 3 Cilt. Suudi Arabistan: el-Emânetu’l-âmmе li’l-ihfâl bimurûri mieti âmm alâ te’sîsi’l-memleke, 1999.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem el-Ensârî er-Rüveyfî'î. *Lisânü'l-'Arab*. Kahire: Dâru'l-me'ârif, ts.
- Karagöz, Mustafa. “Tefsir Bir İlim midir? Nasıl Bir İlimdir?’ Tartışmasına Tefsir Müktesebatı Çerçevesinde Bir Yaklaşım” 1/16 (2013), 41-56.
- Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazıları*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2024.
- Karagöz, Mustafa. (ed.) *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu, Kayseri 23-24 Ekim 2014*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Karakaya, Mehmet Murat. *Mahiyet Ontolojisi Felsefenin Temel Kavramları - I*. Ankara: Fecr Yayınları, 2025.
- Karataş, Ali. “Tefsir Usûlü’ Üzerine Bazı Mülâhazalar ve Teklifler”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 21/40 (15 Aralık 2019), 469-489.
- Katip Çelebi, Mustafa Abdullah Hacı Halife. *Keşfu’z-zunûn fî esâme’l-kutubi ve’l-fünûn*. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1971.
- Kınalızade Ali Efendi, Alâeddîn Ali b. Emrillah. *Tabakātu’l-Hanefiyye*. 3 Cilt. Bağdad: Dîvânu’l-Vakfi’s-Sünnî, 2005.
- Kırca, Celal. *Kur’an ve Bilim*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Kummî, Ebu’l-Hasen Ali b. İbrahim. *Tefsîru’l-Kummî: Müessesu’l-İmami’l-Mehdî*, 2014.
- Kurt, İsmail - Ali Tüz. *Tefsir Nasıl Bir İlimdir? Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı; 15 - 16 Mayıs 2010, Çamlıca Sabahattin Zaim Kültür Merkezi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Tarih Araştırmalarında Usûl*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Basım, 2017.
- M. Fâdil b. ‘Âşûr. *et-Tefsîr ve ricâluhû*. Kahire: Mecma’u’l-buhûsi’l-İslâmiyye, 1970.
- Ma’rifet, Muhammed Hâdî. *et-Tefsîr ve’l-mufessirûn*. Meşhed: el-Câmi’atu’r-Rıdaviyye li’-‘ulûmi’l-İslâmiyye, ts.
- Mâturîdî, Ebu Mansûr Muhammed. *Te’vîlâtu Ehli’s-Sünne*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2005.
- Nesefî, Ebu’l-Berekât. *Medâriku’t-tenzîl ve hakâ’iku’t-te’vîl*. Beyrut: Dâru’l-kelemi’t-tayyib, 1. Basım, 1998.
- Nuveyhiz, Adil. *Mu’cemu’l-mufessirîn min sadri’l-İslami hatte’l-‘asri’l-hâdir*. 2 Cilt. Lübnan: Muessesetu Nuveyhid es-sekâfiyye, 1983.
- Öztürk, Mustafa. *Kur’an ve Tefsir Kültürümüz*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Öztürk, Mustafa. “Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebi ve et-Tefsiru ve’l-mufessirun Örneği”. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

- Öztürk, Mustafa. “Modern Tefsir Tarihine İlişkin Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve et-Tefsîru ve'l-Mufessirün Örneği”. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mustafa. “Tefsirde Usûl(süzlük) Sorunu”. *İslamiyat* 6/4 (2003), 69-84.
- Popper, Karl R. *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*. çev. İlknur Aka - İbrahim Turan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Ryle, Gilbert - Çelik, Sara. *Zihin Kavramı*. İstanbul: Doruk Yayınları, 2011.
- Sebt, Halid b. Osman. *Kavâ'idü't-tefsîr*. Kahire: Dâru İbn 'Affân, ts.
- Suyûtî, Celaleddin. *el-İtkân fî 'ulūmi'l-Kur'ân*. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Şentürk, Mustafa. “Tefsir Tarihi Açısından Kâsım el-Kaysî'nin Târihu't-tefsir Adlı Eseri”. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Şimşek, Ahmet (ed.). *Tarih için metodoloji*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Tâhir, Mevlana Muhammed. *Neylu's-sâirîn fî tabakâti'l-mufessirîn*. Lahor: Mektebetu'l-Yemân, 2000.
- Tehânevî. *Keşşâfu işlâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*. Beyrut: Mektebetu Lübnan Nâşirün, 1996.
- Togan, Ahmed Zeki Velidi. *Tarihte Usul*. ed. Pinar Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Türker, Ömer. “Tarif”. *İslam Ansiklopedisi*. 40/28. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yalnız, Fatma. *Tefsirde Usul Arayışları*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Zehebî, M. Hüseyin. *et-Tefsîru ve'l-mufessirün*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976.